

МИХАЈЛО КОСТИЋ

НИШКА КОТЛИНА*

— Студија друштвеногеографског развоја —

У В О Д

Нишка котлина лежи у Нишавско-јужноморавској области. У доњем Нишављу и северном подручју јужног Поморавља, она је положена на челу Нишавске удолине. На споју је интербалканског и суббалканског низа котлина.

Оријентисана током Нишаве, на нишавској и ободним дислокацијама, Нишка котлина је и у целини и према подневачкој Јужноморавској удолини упоредничког правца пружања. Отуда је она, према граничним областима, јасно издвојена и чини засебну морфотектонску целину. Географску индивидуалност истиче и маркантно висок обод. Он је представљен, у рељефу, истакнутим планинским венцима и њиховим огранцима.

На северном ободу Нишку котлину уоквирује кречњачки масив Калафата (837 м), Баталовац (707 м), Црни врх (683 м) и кристаласта маса Попове главе (534 м). Са падина ове последње планине северна граница се спушта на *мезграјску пречагу*, а са ње узлази на гребен Малог Јастрепца до његовог највишег врха Купињака (946 м). *Источни обод* је на кречњачком гробену Сврљишких планина са највишим оквиром на Вишеграду (1024 м), затим је на сувопланинским огранцима Стражи (608 м), Куновичком врху (747 м), Врлом камену (678 м), Острој глави (639 м), Раскрсју и Белишкој чуки (882 м). *Јужни обод* чини кречњачки гребен Суве планине са највишим оквиром на Соколовом камену (1552 м), Мосору (985 м) и Коритњаку (808 м), а затим кристаласто било планине Селичевице са највишим оквиром на Ибровици (902 м). *Западни обод* је на кристаластом гробену Малог Јастрепца од Купињака до Батушничког виса (310 м), а одатле на неогеној повији Кумиге (215 м).

Иако је на претежном делу уоквирена високим ободом, Нишка котлина је у повољној комуникативној вези с суседним котлинама. За њену саобраћајну улогу најзначајнији су долински усеци Јужне Мораве, Нишаве и Кутинске реке. Јужна Морава је на северном ободу усекла Суповачки теснац, а у јужном Курвинградску сутеску. Овим усецима одржавају се саобраћајне везе с Алексиначком котлином, на северу, и Леско-

---

* Проучавања и обрада материјала вршени су средствима Републичког фонда за научни рад СР Србије.

вачком, на југу. Као природне предиспозиције рељефа, ти су усеци оријентисали трасирање моравске односно, шире узевши, моравско-вардарске главне уздужне железничко-друмске артерије Балканског полуострва. Сем курвинградским јужни или тачније југоисточни обод просечен је и кутинским долинским усеком. Кроз Кутинску клисуру истоимене реке води у Запаље заплањско-лужнички пут. На источном ободу кроз импозантну Сићевску клисуру Нишаве спроведена је, према Белопаланачкој котлини, нишавска железничко-друмска комуникација односно, шире узевши, Нишавско-маричка магистрала. На северном ободу нема долинских усека, али су на њему релативно ниски и проходни планински превоји. Ти снижени делови овог обода такође наспоравају људска кретања те су и преко њих спроведене саобраћајнице. Најпогоднијим превојем Грамаде, према Сврљишкој котлини, пролази Сврљишко-тимочка односно, шире узевши, трансбалканска дијагонална магистрала. На истом се ободу локалне саобраћајне везе одржавају путевима преко Седалишта (725 м), такође са Сврљишком, а преко Бреничког превоја (620 м) са Алексиначком котлином. Најзад, преко мраморске површи (290—280 м) и седла између Ковиљаче (382 м) и Дебелог брега (390 м) спроведен је без изразитијих препрека у рељефу, према котлини Добрича, мерошинско-прокупачки друм.

Поменути долински усеци и планински прелази чине Нишку котлину саобраћајно лако приступачном и добро проходном. Отуда је она од првих времена људске цивилизације имала прворазредни саобраћајни значај. Кроз њу пролазе и у њој се стичу поменуте гласовите интеррегионалне, као и регионалне и локалне комуникације. Саобраћајни чвор је у средишту котлине, на локацији знаменитог града Ниша. Због тога, он има изванредан земаљски и географски положај и представља врло значајну балканску и европску саобраћајну раскрсницу.

У целини неправилног елипсоидног облика, пространа Нишка котлина обухвата око 630 км². Она је широка 22, а дуга око 44 км. Насељена је с једним градским, регионалним средиштем, једним бањским и 72 самостална сеоска насеља.

РАНИЈИ ДРУШТВЕНОГЕОГРАФСКИ РАЗВИТАК

Претфеудално доба

Врло погодног географског положаја, плодна и пространа Нишка котлина била је насељена од најстаријих времена. Сем многих појединачних налазишта, археолошким проучавањима утврђена су и бројна преисторијска насеља. Зоналног приобалног положаја, крај Нишаве и њених притока, она су дуго егзистовала. У претантичко доба, околина Ниша је била сточарско-шумска област. У низијском делу простирале су се углавном ливаде и пашњаци, а у висинском шуме. Због тога је привредни живот карактерисало сточарство, лов и риболов.

Преисторијска налазишта констатована су у атарима: Јелашнице, Брзог Брода, Габровца, Горње Врежине, Доње Студене, Доњег Матејевца, Ниша, Нишке Бање, Рујника и других локалитета. У атару Јелашнице у поткапини

код „Царевог корита” нађени су кремени са костима *ursus i canis spelaeus*. Ови су налази ушли у ред несигурних палеолитских налазишта Србије.¹

Преисторијска насеља су у атарима: Вртишта, Вукманова, Доње Врежине, Малче, Новог Села, Трупала, Хума и на локацији расељеног села Ћифлука. Налазишта великих утврђених, преисторијских насеља на Бубњу и Великој Хумској чуки су необично значајна за хронологију преисторијског доба моравске удолине. Она припадају култури бубањско-хумског типа са низом фаза и варијаната раног бронзаног доба, а затим латена и неолита. Дугог континуитета, поред других, било је и насеље на преисторијској станици „Чардак” у атару Доње Врежине. Оно је настањивано од неолита до у касно бронзано доба. Осам станица уз десну и једна уз леву, јужну обалу Нишаве, показују да је долина Нишаве, а свакако и њених притока, у овој котлини „почев од неолитског доба била густо насељена”. И Нишка Бања је служила већ бронзано-допском човеку, јер је код копања темеља за ново купатило у дубини од 5 метра нађен камени чекић и бронзанодобска керамика. Преисторијска станишта у овој области су била углавном земунце од плетера, нађене у великом броју близу „мале чесме” у селу Вртишту.² Околина Ниша је једна од четири области у којима је била отаџбина Дардана, илирског народа који се помиње од 284. г. пре наше ере. Они су били поглавито сточари са стадима оваца и коза (чувен је био дардански сир), а бавили су се и ловом и риболовом. Имали су много робова (појединци и преко 1000) који су у доба мира чували стоку и обрађивали земљу.³

Значајан моменат у овом времену било је оснивање регионалног средишта, насеља из кога у последњој инстанци генетског развоја потиче данашњи град Ниш. Њега су, око 280. године пре н. е. основали Келти на темењу прегнантне дилувијалне десне Нишавине терасе високе 12 до 15 м. На тој локацији новоосновано насеље било је изван инундационе равни на микроклиматски погодном и од ветра заштићеном положају у хидрографској зони обилној водом (оном водом која избија на контакту те шљунковите терасе и непропустљивих седимената) и на морфолошкој граници дна и обода котлине. Та локација пружала је различите природне и привредне могућности (котлински обод богат ловном дивљачи у шумама, алувијална равна Нишаве бујном хидрофилном травном вегетацијом на којој су се напасала стада стоке, а Нишава, као већа река, обилувала је рибом). Заштићено северним котлинским ободом, келтско насеље је имало изванредну стратегијску позицију те је доминирало прелазом преко Нишаве. Са таквим положајем имало је важну саобраћајну мостовску функцију. Географски чиниоци детерминирали су утврђеном насељу војнички карактер. Преисторијски Ниш је егзистовао од 280. до 85. год. пре н. е. или нешто касније, скоро до изградње римског Naissa.⁴

Римска колонизација у Нишкој котлини, која почиње оснивањем логора старог Наиса измједу 4. и 6. године н. е.,⁵ при ранијем келтском насељу,⁶ била је од прворазредног значаја за култивизацију природне географске средине и интензивнију производњу. Римски самоуправни град Наис (Naissus), био је важно занатско-индустријско, трговинско-саобраћајно и утврђено војно средиште.⁷ У њему се налазило више државних фабрика оружја.⁸ Већ у првој половини II века Наис је најпознатији дардански град.⁹ У III в. после Сердикe (Софије) први је град у унутрашњости ис-

точног дела Балканског полуострва,¹⁰ а у IV в. богат велеград са величанственим грађевинама¹¹ Тада је био „Први град Илирика“.¹² Значени тим античким градом постао је и због своје значајне саобраћајне функције. Био је једна од најважнијих чворних тачака на Балканском полуострву, јер се у њему укрштало шест римских путева.¹³ Преграђе Наиса чинила је, 3 км удаљена, Медиана, где се у IV в. налазио царски дворца.¹⁴

И у атарима бројних села Нишке котлине, археолошка истраживања открила су античка насеља, разнолика налазишта и старохришћанске цркве. Околина Наиса била је заштићена са 18 римских кастела.

Античка насеља су у атарима: Бербатова, Горње Врежине, Каменице и Чамурлије. Римских налазишта има у атарима: Вртишта (поред преисторијских), Габровца, Горњег Комрена, Доњег Матејевца, Јелашнице, Каменице (уз остало и почетак римског водовода који је снабдевао Naissus), Кнез Села, Малошишта, Нишке Бање, Новог Села (поред преисторијских), Биљега и Обличине. Римски или византијски налази потичу из Вукманова и Хума, а римски и византијски из Јелашнице и Рујника. Старохришћанске цркве су у атарима: Балајнца и Габровца. Остатака римских кастела има у атарима Брзог Брода, Горње Врежине, Доње Студене, Јелашнице, Малче, Чамурлије, Чуљеника, Малошишта (Курвинград) и Балајнца (велика римска тврђава). Утврђење из римског или византијског доба налази се у атару Бербатова, а римско-византијско у Јелашници.¹⁵

Римски насељеници су у дну котлине раније сточарске испаше привели култури и развили земљорадњу, а на побрђу искрчили шуму и засадили винову лозу. Неискрчене ободне шуме користили су као пашњаке. Воће и лоза су засађени по свој прилици у исто време када је цар Проб (276—282) наредио војницима да засаде винову лозу на планини Alpa (Фрушка Гора) и у околини Aureus mons (код Смедерева).¹⁶ У античко доба у Нишкој котлини, виноградарство је било важна пољопривредна грана, а вероватно и специјализована производња. У лапидаријуму Ниша неки споменици украшени су фигуративном пластиком листова винове лозе и гроздова.¹⁷ За оставу производа грађене су привредне зграде.¹⁸ Развита трговина пољопривредним производима омогућила је изградња добрих путева. Већ у првом столећу римске владавине, Војна цеста од Београда за Цариград завршена је до Ниша 33. или 34. године.¹⁹ Преко Добрича, који је као и остали део Нишке котлине био „насеље римских колона и ветерана“ пролазила је такође важна саобраћајна артерија Naissus—Lissus (Ниш—Љеш).²⁰

Високи степен насеобинског и привредног развитака Нишке котлине и њеног средишта утврђеног „многољудног“ града Ниша,²¹ остварен под дотадашњом римском доминацијом, био је уназађен најездом Хуна у првој половини V века. Године 441—442. Наис је до темеља порушен. Град је био сасвим пуст, а сав обалски простор у дну котлине покривен костима побијених Нишлија и 448. године.²² У опустелој котлини, чија су насеља Хуни опљачкали и многобројно становништво одвели у ропство,²³ а нешто после три деценије у свом пљачкашком походу (473—488.) опљачкали Источни Готи по заузећу Наиса,²⁴ сеоска насеља су обнављана од последње деценије V века. Средином VI века и градски зидови Наиса су обновљени и јако утврђени, а градско насеље новозграђено. У око-

лини је подигнуто 32 нова утврђења и обновљено 7 ранијих.²⁵ Највећи део ових утврђења, подигнутих или преправљених од ранијих утврда, требало је да послужи само за то да у случају туђих инвазија прими становништво са села међу своје зидове.²⁶ Релативно велики број стражарница овакве намене сведочи о несумњиво знатној насељености и поново развијеном привредном животу у Нишкој котлини. Нека села, кроз која је прошло неколицина Словена 550. године, налазила су се у непосредној близини града.²⁷ Међутим, даљи насеобински и привредни развитак Наиса (у неким византијским изворима Naissopolis)²⁸ и његове околине био је уназађен провалом Аваро-Словена који су око или нешто после 615. године порушили град.²⁹ Крајем претфеудалног доба у VII и VIII веку, с пропашћу античке географске номенклатуре, јавља се за град данашњи назив Ниш, што је нова филолошка форма старог имена.³⁰

Феудално доба

У рано феудално доба и Словени у Нишкој котлини су, прихватањем византијске културе, постали земљорадници. И ова је област била под врло јаким византијским утицајима, те се није много разликовала од осталих византијских крајева.³¹ Као средиште занатске, саобраћајно-трговинске и духовне делатности, Ниш је у X веку велики град. Он је тада, као и у VI веку пре пропасти, имао своју епископију.³² У хрисовуљама цара Василија II од 1019. и 1020. године у Нишкој епископији наводе се 4 места: Мокро (село Мокра код Беле Паланке), Комплос (Прокупље), Топлица (Куршумлија) и Сврлиг.³³ Територија нишке епископије у почетку XI в. обухватала је, дакле, готово читаво пространство данашњег нишког среза.³⁴ О устаљеној насељености и таквом привредном животу ове области сведоче и неки остаци црквених грађевина, од којих су свакако старије од XII века и цркве код села Турлине (порушена троброда базилика) и Горњег Матејевца (једнобродни храм с кубетом).³⁵ Средином XI в. у опустелој равни Нишке котлине насељени су печењешки заробљеници, али је устанком Печењега 1078. године нишки крај опет опустошен.³⁶ Ипак, крајем XI века (1096.), Ниш је средиште сточарско земљорадничког краја, утврђен, богат град и велико балканско средиште.³⁷ У дну котлине, где је данас претежни део града улево од Нишаве, пружале су се травне испаше, а на Нишави је било само код града 7 воденица. Висински део области био је под шумом, а боровита алувијална раван под цбуњем.³⁸ Средином XII в. Нишка котлина је обиловала месом, рибом, медом, млеком и воћем, а животне намирнице јевтино се продавале у Нишу. Винова лоза била је знатно распрострањена, а поред Нишаве пружале су се баште и меле воденице. Трговина Ниша, за који арапски географ *Ел Идриси* (1153.) каже да је диван град у одличном крају³⁹ била је знатна, јер су се овде растајали путеви за Угарску и Србију и Скопље.⁴⁰ У другој половини XII в., Ниш је био и врло важно војничко средиште и стратегијска база.⁴¹ Ипак је, 1183. г., разорен а околина му опустошена.⁴² Град и околина били су у рушевинама и у првој четврти XIII века.⁴³

Од друге четвртине XIII в. и, углавном, све до 1386. г., пошто је обновљен „град славни Ниш“⁴¹ и основана или поново насељена бројна села, привреда Нишке котлине снажно се развила. По плодности и марљивој обделаности истицао се и Добрич. Архиепископ Данило II (око: 1270—1337.) описује Добрич као „поље дивно и велико“.⁴⁵ У српско средњовековно доба Нишка котлина је припадала области нишавској („Област нишевска“ и „Нишевски предели“)⁴⁶ или Ниша.⁴⁷ У њој је посебну предону целину чинила јелашничка жупа, у долини Јелашничке реке, с средиштем у Јелашници.⁴⁸ Главнина насеља, која се спомињу у турским дефтерима с краја XV века, гоуздано су постојала у XIII и XIV веку. Од њих потичу бројна црквишта и манастиришта или су се одржали топоними на местима где су се налазила. Такви локалитети су и: Манастир св. Јована крститеља у Горњем Матејевцу (првобитни храм)⁴⁹ и у истом селу, на предемањићком храму, св. Тројица на брду Метоху, Манастир св. Богородица Габровачка (првобитни храм), затим црквиште моравског типа испод Курвинграда,⁵⁰ црквине у Јелашници, Новом Селу, Каменици, остаци цркве св. Петра у атару Вртишта, црквишта испод Вишеграда у атарима села Врело и Ореовац и друга. Неке средњовековне цркве имале су феудална властелинства. О томе сведоче потеси с називом црквених феудалних добара и доскорашња велика манастирска имања. Топоним *Мелих*, како се зове брдо западно од Горњег Матејевца, код Срба у средњем веку означавао је манастирско имање. С обзиром да је метох „могло да буде појединачно село или скуп више села“,⁵¹ може се претпоставити да су властелинству Манастира св. Тројице, сем Горњег и Доњег Матејевца, припадала и још нека села Нишке котлине, поглавито на северном ободу. До најновијег времена, нпр., Манастир св. Јована крститеља код Г. Матејевца од непокретне имовине поседовао је 26 ха зиратног земљишта и око 14 ха грабове шуме и утрине.⁵² И у самом Нишу, што је добро познато, постојали су манастирски метоси: св. Јована Рилског, Дечана и Хилендара.⁵³ У Нишкој котлини већег су пространства била и властелинска феудална имања. Претежни део Добрича, у границама Нишке котлине, припадао је вероватно једном властелинству. Од мерица, једне категорије зависних сељака — насљеника, добило је име добричко село Мерошина.⁵⁴

У другој половини XIV в. на стратегијско-саобраћајној тачци, изнад Курвинградске сутеске а на јужном ободу Нишке котлине под гребеном Селичевице на месту где се топлички везује с јужноморавским друмом, подигнут је 1372. г. утврђени град Копријан.⁵⁵ Тиме је приступ Нишкој котлини и Нишу био заштићен те се привредни живот развио до највишег ступња српске средњовековне културе. Привреду је карактерисало ратарство, виноградарство, воћарство, пчеларство и повртарство. Српско становништво се бавило бачијским а влашко номадским системом сточарства. Да је Влаха сточара било и у већем броју у Нишкој котлини, као и у читавом средњем⁵⁶ и горњем Нишављу,⁵⁷ показују више топонима, између осталог и назив Влашко брдо⁵⁸ у атару Брзог Брода у подгорини планине Селичевице.

Падом Ниша под турску власт (1386.)⁵⁹ и коначном турском окупацијом, настаје вишевековно назадовање и привредна декаденција. Оно

се у Нишкој котлини снажно одражавало због положаја на главној балканској комуникацији и на чворишту важних полуострвских путева.

У првој половини XV в., Нишка котлина је често пустошена а Ниш трипут разаран. Године 1413. турски цар Муса с великом силом је опљачкао и попалио и овај крај, одводећи у ропство све што је младо и лепо, убијајући остало становништво.⁶⁰ Само 13 година после овог бесомучног похода, султан Мурат II је идући „низ Нишаву“ 1426. године заузео тек обновљени Ниш и разорио га а околину опленио и опустошио.⁶¹ Као и приликом сваког турског упада у борбама Срба и Турака у XV в. и тада су настала бежања народа према Сави и Дунаву.⁶² И Нишка котлина је остала умногоме без насеља те су и у њој Турци 1427. г. силом оружја опустели земљу поново покушали да населе.⁶³ У томе су прилично успели што доказује вековни континуитет насељености у овој области. Он се, с извесним већим или мањим прекидима, одржао све до нашег времена.

Године 1433. *Брокијер* је затекао варош Ниш сву разорену, али је његова околина ипак пружала пријатан изглед.⁶⁴ Насељавајући непосредно по коначној окупацији османлијско становништво, Турци су у алувијалној равни Нишаве увели културу пиринча. Описујући Нишку котлину као „леп крај“ *Брокијер* истиче да овде „много расте пиринча“.⁶⁵ Тако култивисана област с делимично обновљеним Нишом, у ратовима 1443—44. г. опет је опустошена и попаљена. Становништво је одвођено у ропство а имовина му опљачкана.⁶⁶ Уназађена област са порушеним предеоним средиштем, пострадала је и у ратовима Срба и Угара с Турцима 1454. године.⁶⁷ И тада је становништво Нишке котлине одлазило у збегове остављајући опустошена насеља. Становништво Добрича је бежало и на запад емигрирајући чак до мора.⁶⁸

У другој половини XV в. Ниш је разорено место. Ипак, он је због свог значајног географског положаја, убрзо постао војно-стратегијска база турске освајачке силе. За напад речном флотом на Београд постао је најзначајније речно пристаниште на Морави.⁶⁹ Насупрот Нишу који се од ратних разарања тешко опорављао, у смиренијим приликама друге половине XV в. већина сеоских насеља Нишке котлине била је обновљена. Насеобинска реконструкција коначно је била завршена крајем XV века. Ниш као област цизје (харача) 1487—1488. г. имао је 2.233 куће. Цизја Ниш је 1488—1489. г. плаћала 98.292 акче у средњем износу од 44 по домаћинству. Ако се узме да је област цизје Ниш, којој је припадало и више насеља суседних области али у којој није био Добрич, обухватала приближно исти број насеља као данас, извесно се може рећи да је у позном средњем веку Нишка котлина била прилично насељена. Тадашња густина насељености приближно би одговарала стању у другој половини XIX века пред ослобођење (1877. г.). Да је и привредни живот по реконструкцији насеља крајем XV в. већ био доста развијен види се и по суми укупног износа харача који су плаћала села цизје Ниш у поређењу с насељима цизја околних области.⁷⁰

Област цизје	1488—1489.	
	куће	цизја (акче)
Ниш	2.233	98.292
Сврљиг	1.729	61.860
Бања	1.560	56.499
Топлица	9.611	427.350
+ удовица	629	
Бован	1.849	66.274

О друштвено-географском развиту Нишке котлине крајем XV в. целовиту представу пружа један необјављени турски катастарски дефтер из 1498. године. Он, између осталог, показује да је Ниш и тада био регионални центар доњег Нишавља и знатног дела северног подручја јужног Поморавља. Као села његове области наводе се сва насеља Нишке котлине, затим више села Алексиначке котлине, као и нека села Лесковачке котлине, Запања и околних предела. Иако се из овог дефтера, у коме се наводе имена села с бројем кућа, удовица, неодатих као и износ појединих дажбина и површине под пољопривредним усевима, имена више села не могу прочитати, извесно се може рећи да је Нишка котлина била релативно добро насељена. Већина села имала је 5 до 40 кућа а нека и знатно више. Међу бројним селима која данас под уписаним именима не постоје, било је и таквих која су чинила посебне истоимене насељске нивове. Таква су била и села Горњи Кеназић, Средњи Кеназић (46) и Доњи Кеназић (47). Из редоследа којим су у катастру уведена нека села данас непознатог имена упоредо са постојећим, може се претпоставити да су то у ствари нека од села која данас постоје под промењеним именима. Међу селима којих данас нема, у подграђу старог града Копријана постојало је село Курвинград или Корвинград (29) по коме су градске рушевине добиле данашње име. У оквиру Нишке котлине без Добрича, од укупно 56 данашњих села под идентичним или готово истим именима у дефтеру је уписано 35, а врло је вероватно да се имена још два насеља односе на данашња села. Од села данашњег имена у овом катастарском дефтеру уписана су: Банцарева (Банцарево) (33), Белотинац (59) (данас се у изговору чује и Белотинце), Брзи Брод (51), Бреница (17), Бубањ Горњи (54), Бубањ Доњи (23) — данас само Бубањ, Иврела (22) — Врело, Вртиште (69), Габровац (45), Горње Врежине (26), Доње Врежине (71) — Г. и Д. Врежина, Горња Студена (38), Доња Студена (38), Горње Међурово (35), Доње Међурово (34), Горњи Комрен (55), Доњи Комрен (39), Горњи Матијевац (27), Доњи Матијевац (28) — Г. и Д. Матејевац, Јасеновик (16), Јелашница (41), Каменица (69), Кнез Село (20), Куновица у Запању (10), Малошиште (44), Малча Горња (57) — Малча, Медошевац (9), Бане (70) — село Бања у саставу Нишке Бање, Пасје Поље (26) — Паси Пољана, Поповац (15), Бања Кутина (52, 53) — Прва Кутина, Турпала (12 + 13) — Трупале, Чечина нишка (50) — Турлина, Хум (60), Чапљинац (51), Чокоте (32) — Чокот и

Чукљеник (71).⁷¹ Ако се узме да је и Добрич (тада као и у српско средњовековно доба у саставу велике области Топлице)⁷² био такође добро насељен, онда се сасвим поуздано може рећи, да је Нишка котлина крајем XV в. управо имала скоро исти број насеља као и осамдесетих година прошлог века. Како су и та средњовековна насеља имала често већи број кућа, извесно је да је и тада насељеност била зонално слична данашњим насеобинским појасевима. У њима је било и села која су са ступња дисперзије прерасла у посебне истоимене скупине. Од данашњих села, оделите раселице као самостална насеља имали су, дакле, Врежина, Комрен, Стедена, Међурово и Матејевац. Нека пак села, која данас имају једно насеобинско мејзгро, крајем XV в. такође су имала оделите насеобине. Таква су била и села Бубањ и Малча.

Мада се прилично опоравио и развио, Ниш је и у XVI веку опало место. Већина путописаца назива га „великим селом“⁷³ или „добрим селом“⁷⁴ а само неки варошицом.⁷⁵ Од XVI в. почео се ширити и на леву обалу Нишаве, што се наставило све до наших дана.⁷⁶ Имао је око 1500 огњишта и био насељен поглавито Турцима.⁷⁷ У мањем броју у Нишу је живело српско становништво, затим Јевреји и Цинцари.⁷⁸ Као „родно и лепо место“ истицао се обиљем јевтиних животних памирица.⁷⁹ Средином XVI в. добар и укусан хлеб добијао се по цени 4 хлебца за једну аспру. За исти новац могло се купити и 20 јаја.⁸⁰

Као средиште живахне трговине,⁸¹ Ниш је нарочито био познат по трговини стоком и вином. У Србији и Бугарској управо је био „славан по изобилној трговини стоком“.⁸² Сем живе стоке и сточарских продуката у већој количини је извожено говеђе, овнујско и јагњеће месо.⁸³ Већ свршетком XV в. у Нишу је било дубровачких трговаца, али њихове колоније нису биле ни бројне ни одвећ важне.⁸⁴ У XVI веку 1501—03. дубровачки трговци су долазили и у Запаље на трговину.⁸⁵ Међутим, када је насеобина дубровачких трговаца у Пироту нестала првих деценија XVI века, извоз сточарских продуката за дубровачке колоније се искључиво пренео на Ниш.⁸⁶ У последњим пак деценијама XVI века, када је Прокупље постало центар дубровачке трговине у јужном Поморављу, дубровачки трговци из Прокупља имали су доминантну улогу и јаке позиције и у нишком Поморављу. У Прокупље су се сливале све сточарске сировине из Добрича.⁸⁷

По трговини вина Ниш је такође био на гласу. Током XVI века у њему је било увек доброг и јевтиног вина. Вино се извозило у великим количинама нарочито у Софију и Цариград. Стари путници који путоваху од Ниша за Софију и Цариград среташу караване којима је одношено вино. Ханс Дерншвам је такве караване срео и у одласку и у повратку Идући цариградским друмом за Софију, он је 1553. године видео „11 кола са вином, које су Бугари купили и носили на воловским колима из Ниша у Софију, у дугачкој великој буради“.⁸⁸

Сем трговине стоком и вином, Ниш је у XVI веку трговао и разном другом робом. Поред више турских и дубровачких трговина у Нишу је било и неколико далматинских трговаца и занатлија из Шибеника. Они су продавали сукно и израђивали клобуке.⁸⁹ Трговином се бавило и дома-

ће становништво. Појава домаћих трговаца говори о упућивању у производњу робно-новчаног карактера у прво време под Турцима.⁹⁰

За потребе караванског саобраћаја 1553. године у Нишу је изграђен један велики каравансерај од камена. Сем њега било је још неколико каравансераја.⁹¹ Захваљујући живом караванском саобраћају средином XVI века развили су се занати који одговарају потребама таквог саобраћаја. Саобраћајне везе, трговина и занатство учинили су Ниш у последњој четврти XVI века полифункционалним насељем. Већ у другој половини XVI века, сем више каравансераја, трговачких дућана и купатила, у Нишу је као отвореном тржишном месту од 1.500 кућа, било 6 до 7 џамија и једна српска црква направљена од дрвета и покривена великим каменим плочама. Турска чаршија зачала се око каравансераја подигнутих до моста на Нишави. Тај је мост био на месту где је данас мост према Тврђави.⁹²

Тржишна улога и значај Ниша у XVI веку одговарали су привредном карактеру његове околине. У плодној Нишкој котлини распоред аграрних површина био је условљен природним чиниоцима. Уз Нишаву пружали су се повртњаци и натопљена пиринчана поља. Остало дно котлине било је под житним ораницама, а побрђе под виноградима. У „врло лепој равни“ Добрича широко су се простирала житна поља и ливаде. Виногради и житна поља, за српског средњовековног господства марљиво обрађивани и уређивани, беху умногоме запостављени и слабо уређени. Многи виногради су били обрасли у коров и сасвим запуштени. Због тлачења српског сеоског становништва само су једном обрађивани. Но и такви, са сточарством су чинили основни вид пољопривредне производње доносећи сеоском становништву основне новчане дохотке.⁹³

И у XVI веку Нишка котлина је релативно добро насељена. Сем у необјављеним турским дефтерима, бројна насеља помињу се у путописима и неким изворима. Године 1521. на походу против Београда у дневнику султана Сулејмана помиње се Бана (Нишка Бања) и село Турпава (Трупале).⁹⁴ Бања се помиње и 1565. односно 1566 г. (Илиће и Ниш) као место у нишком кадилуку одређено за конак на царском походу у рат.⁹⁵ У познатијим путописима XVI века помиње се 1534. и 1584. године.⁹⁶ Године 1572. помиње се село Јелашница,⁹⁷ 1580. вероватно села Градиште, Паси Пољана и Куновица⁹⁸, а 1597. Горњи Матејевац (Горњи Матевци).⁹⁹

У XVII веку Ниш се јаче развио, али је све до седамдесетих година био мања варош са рушевинама.¹⁰⁰ Као у XVI и у XVII веку је отворено место у пријатној равници уоквиреној планинама.¹⁰¹ Варош је имала око 2.000 приземних сиротињских кућа од ћерпича и више сараја на спрат, а све куће беху покривене ћерамидом и окружене виноградима и баштама.¹⁰² Осамдесетих година Ниш се био приближно подједнако развио на обема странама Нишаве која је варош делила на два дела, спојена каменим мостом.¹⁰³ Поред неколико џамија и чесама, Ниш је имао 22 основне школе.^{103a} Чаршију је чинило, ако се може веровати *Евлији Челебији*, 200 дућана у којима се продавала разноврсна роба. За потребе саобраћаја постојала су 3 хана и на средини Мехмед пашиног моста, подигнутог 1619. г., „диван киоск за одмарање“, а на његовим крајевима по један мали хамам.¹⁰⁴

Премда се беше знатно увећао те га турски географ *Хаџи Калфа* истиче као велику варош и кадилук,¹⁰⁵ Ниш се у XVII веку економски битно није изменио, нити се одликовао неком новом специфичном трговином.¹⁰⁶ У Нишу су становале спахије са тимаром у околини. Осим спахија и тимарника, у њему је било јаничара и спахија Портиних, који су се ту населили као посада.¹⁰⁷ Као трговачко место Ниш је био познат првенствено по извозу укусног дрвеног и белог вина.¹⁰⁸

У XVII веку у аграрном пејзажу Нишке котлине доминирала су пиринчана поља, а по побрђу виногради. У Добричу се и тада, као и много касније, простираху утрински пашњаци који су се почели сукцесивно разоравати на већем пространству тек у времену између два светска рата. У водоплавном Нишком пољу сејан је поглавито дрвени пиринач, квалитетно слабији од белог.¹⁰⁹ Средином XVII века запустеле оранице беху обрасле шумом. Између села Топонице и Ниша пролазило се и у равни котлине кроз више већих шума у којима је, као и по свим осталим шумама овог краја, било обиље дивљачи и скривених хајдука који нападаху трговачке караване ради пљачкашке привреде.¹¹⁰

Сем виноградарства, веома је било развијено сточарство и пчеларство. На развитак сточарства јако је утицао дубровачки извоз сточарских сировина. Као и из осталих крајева јужне Србије, и из нишког, извозна трговина Дубровчана у XVII веку односила се на првом месту на вуну, восак и коже. Такав извоз нарочито је био подстакао развој овчарства, пошто је производња вуне потпуно независна од клања оваца, док је испорука коже и воска повезана са унутрашњом потрошњом меса и меда.¹¹¹ Сем српског, мед је у већим количинама трошило и турско становништво Ниша. *Евлија Челебија* истиче да су у Нишу специјалитети „мед из кошница, младо масло и бели семит-ћуреци, умешени с нохутом“.¹¹²

Најпознатији сточарски рејон Нишке котлине, оријентисан на производњу вуне поглавито за дубровачку трговину у јужној Србији, био је Добрич. Због трговине стоком и сточарским производима, дубровачки трговци били су тесно повезани са добричким селима. О томе сведоче подаци о вересији, која је највећим делом настајала услед неке врсте капарисања будуће стриже, тј. давања кредита непосредним произвођачима који су га отплаћивали лиферованјем вуне по тржишној цени. Тако је најбогатија трговачка компанија из Прокупља браће Мили имала 1637. године дужнике и у Нишу и у селима „из зоне“ Јастрепца и добричког Мрамора,¹¹³ тј. Добрича у границама Нишке котлине. Дубровачких трговаца било је и у Нишу. У другој половини XVII века у Нишу постоји, близу вароши, Дубровачко гробље; свакако је у Нишу још била дубровачка колонија.¹¹⁴

И у XVII веку све до 1690. године Нишка котлина је релативно добро насељена. Међу бројним насељима било је и „много напредних села“ са око 10.000 српског становништва.¹¹⁵ У објављеним материјалима помињу се само нека насеља, углавном Нишка Бања, коју средином XVII века описује *Хаџи Калфа*, а затим *Џон Бурбури* 1664. г., *Павао Тафернер* 1665. г., *Јакета Палмотић* 1667. г.¹¹⁶ и пратилац *De Fergiola* 1696. године,¹¹⁷ и село Прва Кутина које спомињу *Џон Бурбури*¹¹⁸ и *Павао Тафернер*.¹¹⁹

Несумњив просперитет, изражен у општем друштвено-географском развиту, био је прекинут аустро-турским ратом 1689—90. године. Као што је познато, у том рату после битке код Ниша 24/14. септембра 1689., г. у којој је око 10.000 Турака погинуло или се подавило у Нишави, немачка војска је заузела Ниш и опљачкала га.¹²⁰ Због страха од аустријске војске становништво Нишке котлине разбежало се по околним шумама и планинама. Због тога су Аустријанци послали једно одељење војске састављено од Срба да позове бегунце да се врате кућама, да им наговесте ослобођење и да их увере „у цареву заштиту”.¹²¹ Један број избеглог становништва се заиста вратио из збегова и радио је на утврђивању Ниша давши и „алате и своју радну снагу” и учествујући затим и у рату против Турака.¹²² По капитулацији Ниша, резултат таквог активног учешћа на страни хришћанске војске био је велика емиграција овдашњег становништва. Године 1690. многобројно становништво Ниша и Нишке котлине иселило се у Угарску, Влашку и Русију.¹²³ Том „Великом сеобом” иселило српско становништво од Ниша на почетку XVIII века налазило се и у Будиму.¹²⁴ С овим одсељавањем изчезла су и имена више села уведених у турски катастарски дефтер из 1492. године. Ипак, већина данашњих села је обновљена до краја XVII века, односно по повратку становништва из збегова. Мада мање од досељеничког, стариначког становништва и данас има у већини села Нишке котлине. Међутим, последице Аустро-турског рата нису се огледале само у емиграцији, већ и у ужасном предеоном пустошењу и масакру српског становништва. После капитулације Ниша 1690. године, Турци су из одмазде опустошили читаву Нишку котлину и побили многе неисељене Србе и српске породице, у свему око 400 душа.¹²⁵ И крајем XVII века пустош у Нишкој котлини била је свугде очигледна. Године 1696. „равница код Ниша, у простору једне миље око града, гола је. Нешто даље покривена је жбуњем и ситним дрвећем”. Ниш је спао на мали град са којих 300 до 400 рђаво грађених и махом оштећених кућа. Сliku пустоши најбоље показује чињеница да „од Ниша до Ражња није тада било ниједног места... Командант турских и татарских чета уништио је тада више од 120 села у простору између Ниша и Ражња”. Овај крај је доцније постао подесан терен за хајдучке акције. Хајдуци су проваљивали до самог Ниша и одводили стоку.¹²⁶ Општу економску декаденцију потенцирало је и то, што је дубровачка извозно-увозна караванска трговина у јужној Србији, која је у XVII веку достигла своје највеће размере, доживела свој крај у току Аустро-турског рата, око 1687. године.¹²⁷ Уништење дубровачког извоза и транспорта оставило је најдуготрајније последице. Дубровачки извоз сировина животињског порекла, а специјално дубровачки извоз вуне, био је у XVII веку основни подстицај привредног развитака јужне Србије.¹²⁸ Кад је он престао да делује, настало је привредно опадање и Нишке котлине. Натурална привреда је поново постала основна привредна карактеристика.

Друштвено-географски развитак Ниша у XVIII веку и осталом периоду млађег турског феудалног доба, био је, у новонасталој геополитичкој констелацији, под снажним упливом увећаног значаја геостратегијске функције. Искуство стечено у протеклим ратним догађајима, приморало је Турску да обрати знатно већу пажњу Нишу, „једином месту” на сметњи Аустријанцима да им буде „пут отворен чак до Цариграда.”¹²⁹ Због тога Турци, већ од првих деценија XVIII века, настоје да Ниш што боље утврде и унапреде. У том циљу, они га насељавају и хришћанским станов-

ништвом из многобројних села и засеока којима је околина Ниша била „окићена“.¹³⁰ Године 1737. у Нишу је било до 20.000 душа, од чега нишких Турака до 2.000 људи.¹³¹ Међутим, опадање турске државне и војничке моћи и у Нишу се испољава у терористичком односу господарећег муслиманског према покороном српском становништву. С учесталом појавом нереда у Турској, српско становништво Ниша и околине изложено је, већ од прве деценије XVIII века, тешком зулуму. Турци и јаничари су крали, отимали, били и убијали, те ником од Срба није било сигурно „ни чељаде у кући, ни иметак, нити он сам“.¹³² Ради тога, верујући у ослобођење, српско становништво је свесрдно помагало хришћанску војску у Аустро-турском рату 1737—39. године. Када су Аустријанци 28. јула 1737. г. заузели Ниш, епископ нишки Георгије Поповић је, и поред животне опасности, извештавао Аустријанце о јачини и намерама турске посаде у граду, а после пада Ниша набавио је за комору 2500 кола и 1500 коња.¹³³ Када су Турци заузели Ниш 1739. г., пљачкајући су секли и клали где су год кога од Срба затекли или стигли. Нису штедели ни немоћне ни болне, ни старе ни младе, па ни жене ни децу.¹³⁴ Ово друго велико страдање Нишке котлине и Ниша у Аустро-турским ратовима, проузроковало је другу историјску емиграцију овдашњег становништва преко Саве и Дунава.¹³⁵ Котлина и Ниш остали су тада са малобројним домаћим становништвом које је живело у сталном страху од турских насилника. Та су насиља била толика, да је у области Ниша румелијски беглербег Јахја-паша морао крајем 1746. г. „мачем да кроти јаничаре“.¹³⁶ Такво стање је нагнало српско становништво нишког краја да се делимично придружи народном покрету од 1787. г., подигнутом у Србији у нади да ће Аустријанци заратити. И овом приликом, у знак одмазде, Турци су „мало и велико“, што стигоше, убијали. Због тога је један број имућних породица „од Ниша“ емигрирао у аустријске земље.¹³⁷

Средином XVIII века, Ниш и села његове околине нису имали ни приближно онолико српског становништва као пред рат 1737—39. године. Јаку контраст између територијалног пространства и насељености запазио је и српски путописац из 1745. г. јеромонах *Силвестар* истичући да је Ниш „варош велика али становништвом малобројна“.¹³⁸ Тек осамдесетих година XVIII века популација Ниша и сеоских насеља његове околине била се видније увећала. У три махале (град, горња и доња варош), Ниш је, према извештају аустријских ухода, имао 3.200 кућа; од тога 200 турских, а у вароши и предграђима 1000 турских и 2000 хришћанских.¹³⁹ У самој вароши хришћанских кућа било је само 700.¹⁴⁰ Нишки град, данашња Тврђава, је завршен 1719—20. године. Он захвата површину од преко 22 ха.¹⁴¹

Утврђен и поново знатније насељен хришћанским становништвом, Ниш се од шездесетих година XVIII века истиче као једна од најзначајнијих вароши Србије.¹⁴² Варош се делила сем на „горњу“ и „доњу“ и на турски и хришћански део. На десној обали Нишаве налазили су се горња варош и град, а на левој доња варош, такође утврђена и опкољена земљаним грудобраном.¹⁴³ И у XVIII веку, као и доцније, Ниш је типична турско-источњачка варош. Једино ново обележје његовог насеобинског развитка била је већа употреба трајнијег грађевинског матери-

јала; уместо земљаних грађене су куће од плетера. Куће у тесним, кривим и покривеним улицама биле су ниске и мале, те се са земље руком могла дохватити стреха.¹⁴⁴ Свака је кућа имала простану башту са хладником. Многе куће имале су амамцике, а уз по неку био је и по који дућан.¹⁴⁵

Већина сеоских насеља, обновљених до средине XVIII века, биле су углавном мање насеобине и осамдесетих година. Велика данашња села. Горњи и Доњи Матејевац, које аустријске уходе помињу само као село Матејевац, имала су укупно 60—70 кућа а Каменица 20 кућа.¹⁴⁶ У извештајима аустријских ухода и другим писаним материјалима, у Нишкој котлини се помиње релативно мањи број села. Међутим, наша дугогодишња теренска испитивања насеља и порекла становништва, потврђују да је, као и у суседној Алексиначкој котлини,¹⁴⁷ и у овој области главнина данашњих села била обновљена до средине XVIII века и да се она отада континуирано развијају. Сем Доњег Матејевца (Доњи Матевци) и Каменице, који се помињу и у једном запису из 1735. године,¹⁴⁸ у XVIII веку се спомињу и: 1719. г. Коритњак,¹⁴⁹ 1719. и 1786. г. Нишка Бања,¹⁵⁰ 1783. г. Рујник (40 кућа), Ореовац, Кнез Село,¹⁵¹ 1784. г. Вртиште, Поповац и расељено село Чифлик.¹⁵² Од Добричких села у оквиру Нишке котлине у једном запису из 1734. године спомињу се Батушинац (Батужинац), Балајнац (Баланица), Градиште, Брест, Меровина. Рожина, Облацина и Биљег.¹⁵³

И поред врло неповољних историјско-друштвених односа, у XVIII веку Ниш је трговачко средиште и занатлијско место. На гласу је био поглавито по трговини стоком, вином и житом. У нишком крају је било развијено гајење свих врста стоке; у Нишу се куповала и врло добра и прилично крупна пасмина коња.¹⁵⁴ Путописци XVIII века хвале Ниш као место врло родног краја у коме је јевтино и у изобиљу било стоке. хлеба, вина, зоби и сена.¹⁵⁵

Главну трговину у Нишу је обављало турско и један део српског становништва.¹⁵⁶ Од мањег значаја били су остаци дубровачке трговине. Ради трговине Дубровчани су у Ниш долазили и око 1716—20. године, када су успели да нешто оживе своју копнену трговину, и 1770. године када је ради трговине сукцесивно од 1770. до 1800. г. боравило на истоку 30 дубровачких трговаца.¹⁵⁷ Поред традиционалних дубровачких извозних артикала, вуне, говеђих и бивољих кожа и воска, у XVIII веку дубровачки трговци су из нишког краја извозили и коже дивљачи. Извоз вуне и „из Ниша” спомиње се и у једном дубровачком документу од 5. X 1730. године.¹⁵⁸ Извоз коже од дивљачи извесно је био већи из нишког него осталих крајева јужног Поморавља, јер је околина Ниша обиловала пернатом и другом дивљачи, као и јаребицама, дивљим кокошкама, фазанима, дропљама, зечевима, срнама и медведима.¹⁵⁹ У мањим количинама коже од дивљачи слате су за Дубровник из Прокупља. Из неких приватних трговачких тефтера у дубровачком архиву, види се да су извожене и коже дивљих свиња, зечева, јазаваца, лисица, медведа и јелена.¹⁶⁰ Знатно смањена дубровачка извозно-увозна трговина у току XVIII века и у Нишу је увећала значај и улогу Јевреја, Јермена, Грка и Цинцара као и српских трговаца.¹⁶¹ Улога српских трговаца „чорбација”, који су у тој фази друштвеног развика били носиоци друштвеног прогреса,¹⁶² била је најмања, јер су

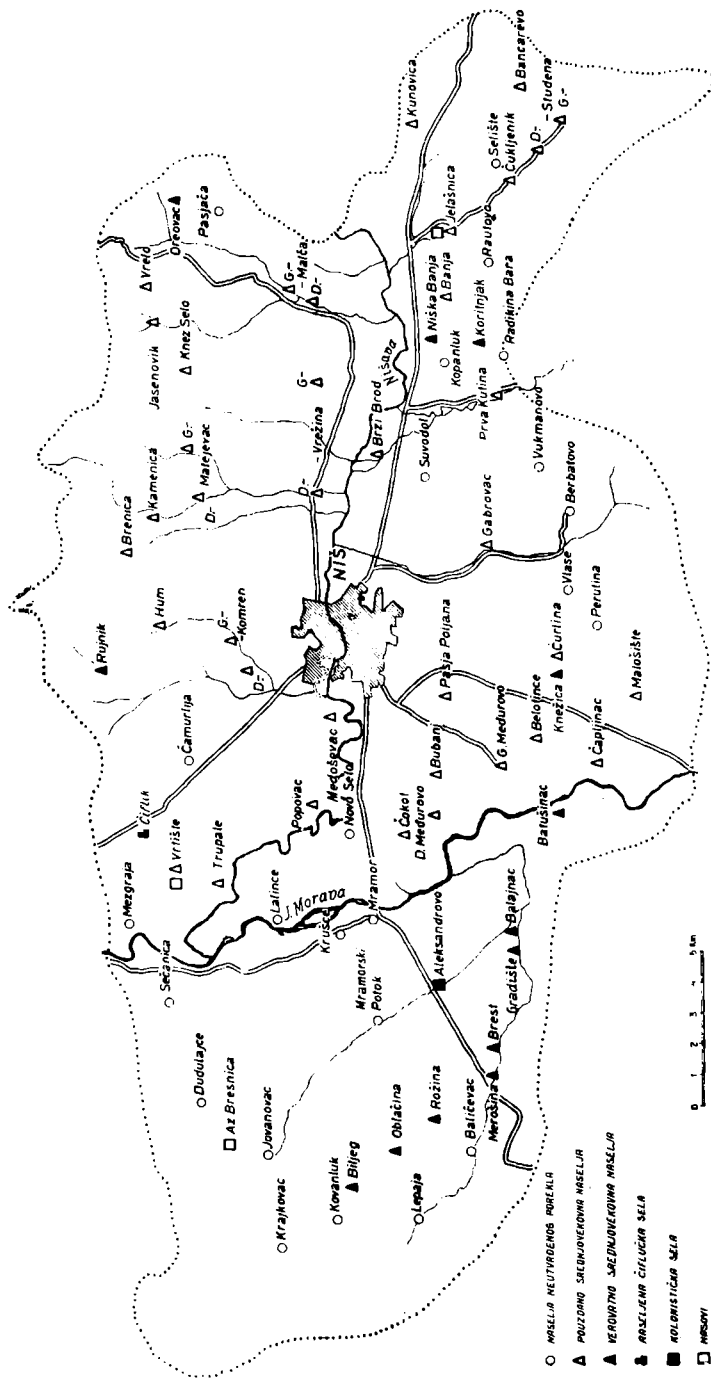
имућније трговачке породице, као што је истакнуто, емигрирале преко Саве и Дунава. Улогу Дубровчана преузели су Јермени узимајући у своје руке целокупну трговину. Они су у XVIII веку у Нишу засновали читаву колонију.¹⁶³ Мањи значај у XVIII веку имали су Јевреји који су се доселили у Ниш после прогона из Италије.¹⁶⁴ Били су насељени у Јеврејској махали (на левој страни Нишаве према мосту код Тврђаве).¹⁶⁵

Сем унутрашње трговине у турској царевини и трговачких односа са Дубровником, Ниш је у XVIII веку одржавао живе трговачке везе и са другим местима јадранског приморја. Средином XVIII века из Драча у Ниш се увозило уље, а из Ниша за Скадар извозила вуна, вошак и говеђе коже, што је даље слато за Анкону, Дубровник и Трст. Из Драча, који је на разне стране годишње извозио по 1000 тона дувана, увозио се и дуван.¹⁶⁶

Поред трговине, занатства и пољопривреде, привреду Ниша у XVIII веку карактерише и развој индустријског занатства. Прерађивачка индустрија се јавила јер је одсуством дубровачког извоза, обиље сточарских сировина остало без тржишног пласмана те се јавио проблем њихове валоризације. Због могућности искоришћавања јевтине погонске снаге у самом Нишу, на Нишави су подигнуте радионице за прераду коже. У писаним материјалима, ове се радионице помињу тек осамдесетих година XVIII века, али су оне свакако старијег настанка. По опису из 1783. године разни дућани и радионице за израду сахтијана налазили су се на крају моста на Нишави испод кога се за радионице доводила потребна вода. Под тим мостом, који одговара данашњем код Тврђаве, постојала је само једна воденица на месту где их је у XI веку до прве крсташке војне 1096. г. било десетак.¹⁶⁷

Плодна Нишка котлина у XVIII веку била је под ливадама,¹⁶⁸ ртовима и пиринчаним пољима у алувијалној равни, житородним ораницама у ширем дну котлине и шумама, виноградима и воћем (нарочито на североисточној страни) на побрђу и оквиру котлине.¹⁶⁹ Она је подсећала на монокултурни пејзаж реониран, према природним погодбама, у зоналне аграрне појасеве.¹⁷⁰ У XVIII веку, као што је поменуто, Нишка котлина је на гласу по великој плодности. *Леди Мери Монтегју* 1717. године истиче да је у Нишкој котлини „тако плодно земљиште, да је велико изобиље просто невероватно“.¹⁷¹ Родних година виногради су толико рађали да се није могао да нађе смештај за вино. Неких година количина вина била је „тако баснословна да су људи морали копати рупе у земљи да га сместе, немајући довољно судова у вароши за њега.“ Међутим, „срећу од овог изобиља“ потлачени народ једва је примећивао,¹⁷² јер је са очитлучавањем српски сељак тешко долазио до могућности да у Нишу прода своје производе. Караванска трговина српских трговаца у XVIII веку опала њиховим емиграцијама, и пре тога без стражарске пратње била је ризична због честих хајдучких напада.¹⁷³

Процес очитлучавања, на слободном или приграбљеном земљишту, у другој половини XVIII века био је распрострањена појава. Тада су турске спахије из Ниша основали и неке своје чифлуке.¹⁷⁴ Тако је постало и село Чифлук на данашњем атару Вртишта.

Ск. 1. — Порекло насеља Нишке котлине

Последње године XVIII и, с извесним прекидима, читава прва половина XIX века представљају, под турском окупацијом, најтеже време за животни опстанак српског становништва. Овај последњи, али најтежи период османлијског господарства, био је испуњен у Нишкој котлини сталним немирима, ратовима између одметника и царских власти, пљачком и паљењем српских села, убијањем српског становништва те његовим бунама, устанцима и народноослободилачким покретом угњетаваног народа.

Походи турског одметника Пазван-Оглуа и његових крџалија на Ниш, 1797. и 1799—1800. године, били су праћени пљачкањем и паљевицама, а у селу Малчи и убијањем српског становништва. Због тога је дошло не само до застоја у трговини на цариградском друму и у Нишу, већ и до исељавања једног броја српског становништва у Поморавље, Шумадију и околину Београда.¹⁷⁵ Миграције су настављене и за време првог српског устанка 1804—1812. г. не само због ратних операција у Нишкој котлини и битке на Чергу (1809.) већ и ради сталног пролажења цариградским друмом Турака, Арнаута и Черкеза који су вршили многе зулуме по околним, ближим и даљим селима.¹⁷⁶ Само у срезу Сврљишком избегло становништво из нишке нахије, исељено за време првог устанка и нешто пре и доцније, имало је 1500 својих винограда у Нишкој котлини.¹⁷⁷ Струјања цариградским друмом турске војске различних народности из разних земаља и континената, доносила су и епидемије, које су каткад десетковале и домаће српско становништво. У првим деценијама XIX века, таква је једна епидемија куге била у Нишу 1830. године.¹⁷⁸

Године 1833., постављањем „плота“ на српско-турској граници „од Алексинца до Вршке чуке“ на равнијем земљишту направљеном од „врљика“ а преко планина назначеног „гором“,¹⁷⁹ као што је познато, извршено је припајање Србији остатка од шест нахија, те се нова српско-турска граница на југу спустила на огранке Јастрепца и Сврљишких планина. Протеране турске спахије из српских села и турски грађани — ерлије из српских вароши, лишени својих дотадашњих привилегија и имања, која су од 1833. г. припала српској кнежевини, оставши без средстава за живот а у немогућности да нађу запослење које би одговарало дотадашњем угледу и достојанству, угњездили су се међу неослобођено српско градско и сеоско становништво наметнувши се за господаре или тудоре. Притискујући српског сељака тешким аграрним наметима, ти су му мухацири отимали и најроднију земљу.¹⁸⁰ Нерешени односи у аграру уз сталне зулуме и злоупотребе на граничном положају ослобођене Србије, подстицали су српско становништво на антитурску ослободилачку борбу. Од 1833—1841. г. „тешко да је прошла и једна година“ а да се у непосредној близини српске границе није десила по каква буна српског становништва Нишке котлине и суседних области. Ови су покрети каткада добијали карактер правих народних устанака. Од свих тих покрета, буна и устанака, најважнији су били народно-ослободилачки покрет Нишављана 1834/35. г. и 1841. године.¹⁸¹

Задахнут мишљу да се уједини са Србијом, а озлојеђен терором турских власти, народ из 16 нишких села почетком јануара 1835. године побунио се против Турака, али је буна за неколико дана угашена. Међу-

тим, већ у марту исте године поново је избила, али са већим интензитетом. Ипак је и тада угашена, а становништво Нишке котлине је страдало. Турци су „редом палили села (и) убијали где кога стигну“, хапсили, одводили стоку и плачкали други иметак. Избегли народ пребегао је преко границе и крио се по шумама у збежишту код села Попшице, да би се тек по посредовању српских власти у већини вратио својим кућама.¹⁸² Као последица народноослободилачког покрета Нишављана из 1834/35. г. и дипломатске потпоре кнежевине Србије, живот српског становништва у нишком крају за једно краће време био је прилично олакшан.¹⁸³ Међутим, становништво Нишке котлине, а нарочито Ниша ускоро је пострадало од куге. Године 1838. страшна куга је косила пуних шест месеци нишко становништво, а поглавито Србе као економски слабије. Отада српски живаљ у Нишу малаксава, те чини мање од 1/3 варошког становништва.¹⁸⁴

Гажењем одредаба Булканског хатишерифа, који је донео 17-то годишњи султан Абдул Меџид 3. XI 1839. год., с основном идејом равноправности свих султанских поданика, муслимана и хришћана пред законом,¹⁸⁵ те најразличитијих злостављања читлук сахибија и других насилника, четрдесетих година XIX века. живот српског становништва у Нишкој котлини, као и у другим неослобођеним крајевима јужне Србије постао је опет врло тежак. У гневном револту избила је 5. IV 1841. г. народна буна. Турци су, међутим, и поред широког замаха, после огорчених борби, и овај покрет у крви угушили. Тада су готово сва села у Нишкој котлини спаљена и уништена, а становништво, које није успело да пребегне у Србију или се склони у збегове, побијено или одведено у ропство.¹⁸⁶ Сем Нишке котлине, која је умногоме остала опустошена све до средине XIX века, страдала су и многа насеља суседних области. У објављеним документима о томе, износи се да је попаљено око 225 села од којих је половина била сасвим уништена. Само у околини Ниша и Запаљу било је опустошено 121 село, од којих је расељено око 20.¹⁸⁷ Нека своја села је, не чекајући Турке, спаљивало само српско становништво.¹⁸⁸ Погинуло је до 1600 људи, и исто толико их је заробљено,¹⁸⁹ а само од 6. априла, када је избила буна, до 1 маја на граници Србије у три главна збега било је 7 до 8000 душа.¹⁹⁰ Из једног документа турских државних архива, зна се да се ни до 20. X 1842. године „пребегло становништво нишког и пиротског среза није још вратило у своје домове“¹⁹¹ те је сигурно да је умногоме остало у емиграцији. Обично се узима да су 1363 породице успеле да пребегну на српску територију. Цели месец после угушивања устанка турски башибозлуди протеривали су цариградским путем кола пуна с девојкама и децом у кошевима да их продају као робље.¹⁹² Важно сведочанство за наша разматрања, а несумњиво и за оцену ових догађаја уопште, је текст једног необјављеног записа који је својевремено преписао *Вл. М. Николић* у Кнез Селу. У њему се каже: „1841. г. мужи плачу, жене запевају плач се диже до неба се чује жене децу без пошчади секу, плач се диже до неба се чује от проклети Турци нишевљани“.¹⁹³

Ови и други истакнути негативни чиниоци друштвено-географског развика Нишке котлине, особито „аграрне емиграције“ у седмој деце-

нији XIX века објашњавају многе друштвено-географске појаве и збивања последњег периода турске окупације и касније њихове последице, а првенствено: 1., данашњу мозаичну композицију сеоског становништва Нишке котлине са великим учешћем досељеничког становништва; 2., релативно велики број емигрантског становништва, пореклом из Нишке котлине, у многим крајевима Србије, а нарочито у северној и моравској Србији; 3., чињеницу, да су по својој генези, готово сва данашња села Нишке котлине млада насеља, која се изграђују махом од педесетих година XIX века; 4., и поред релативно погодних природних услова географске средине, незнатан степен насеобинске еволуције већине села Нишке котлине у другој половини XIX века; 5., збијени тип села гомиластог варијетета настао диригованим насељавањем од турских власти у времену од око 1850. до 1870. године; 6., економске односе „чифчијског појама“ у времену од 1877. г. до краја XIX века и, с тим у вези, у капиталистичком периоду крупне диспропорције поседовног поретка; 7., појаву да су до 1877. г. параспурна земљишта у Нишкој котлини била доста распрострањена, као и то да се појам „параспура“ и данас одржао у аграру.*

* * *

Захваљујући својој значајној геостратегијској функцији, Ниш се у XIX веку, и поред свих негативних услова историјско-друштвених односа, истиче као једно од најважнијих места у европској Турској. Средиште је релативно велике области и једно од најважнијих и највећих места.¹⁹¹ Био је од прворазредног војничког и политичког значаја за безбедност турске царевине. Својом солидном и укрепљеном тврђавом, какву у оно време у даљој околини није имало ни Скопље ни Нови Пазар, ни Софија, главна је препрека продирања Срба још од првог устанка. Био је везан и за Србију кнеза Милоша разним економским, миграционим и политичким везама, мањег обима, али несумњивог карактера. Ове везе постале су изразитије откако је турска управа у двадесетим и тридесетим годинама XIX века све више почела да губи и у своме угледу и у својој моћи.¹⁹⁵

Један од свакако значајних момената у животу турског Ниша било је установавање поште. Наиме, после обнародовања декрета о уставним реформама султана Абдула Меџида 1839. године и установавања 1840. г. министарства пошта у Турској, у Нишу је 1841. године отворена пошта, једна од првих на данашњој територији југословенских земаља.¹⁹⁶ Сама варош се, међутим, брже развијала поглавито од средине XIX века када су подигнуте и многобројне нове грађевине.¹⁹⁷ За Ниш су отада Турци почели говорити: „Ниш је срма ђумиш“, то јест „Ниш је чисто сребро“¹⁹⁸ и „Ниш пара ђумиш“ односно „Први међу првима“.¹⁹⁹ Четрдесетих година XIX века, а углавном и доцније све до 1877. г., Ниш је имао

* О овим аграрно-правним односима детаљно М. Костић: Аграрно-правни односи параспур или параспор, Прилог познавању феудалних односа у јужном Поморављу (Гласник Српског географског друштва, св. XLVI — бр. 2, Београд 1966, с. 211—215).

до 4.000 кућа и око 30.000 становника.²⁰⁰ Но, и поред видног развитка физиономија вароши одржала је типичан карактер старотурских градова: узане кривудае улице, страховито лоша калдрма, запуштене фасаде кућа, бројне џамије, више ханова, оријенталне куће с ћошкастим избочинама и безбројним баштама, неисказана прљавштина изван кућа, многи ћорсокаци и ћорбуџаци, капиџици, апсолутно одсуство пристojних свратишта и уличног осветљења. Бољег је изгледа са прилично добрим кућама била једино хришћанска четврт у којој је 1864. године отворен и један бољи хан. Општу прљавштину је унеколико ублажавало то, што је Ниш имао више купатила „доступна и најсиромашнијима.“²⁰¹ Нешто боље прилике за живот у Нишу наступиле су тек од шездесетих година, када је на уређењу Ниша енергично интервенисао Мидхат паша, најинтелегентнији од последњих нишких гувернера. У „хаос наслеђених прилика“, он је унео нешто реда²⁰² најпре тиме што је „у чисто турској цели“ ошанчио варош. Под видом да заштити варош од поплава подигао је велики опкоп око целог Ниша, а за улаз и излаз оставио је четири капије: Стамбул-капију (на пиротском друму), Светог Николе капију (код цркве св. Николе), Жожину капију (код гробља) и Лесковачку капију (пут Мрамора). На капијама су постављене страже, те ни дете није могло у ноћ проћи „а да се не смотри“. Имена тих капија су доцније прешла у навик у те су се тако звали и поједини крајеви вароши.²⁰³ У турском Нишу главни део вароши, који се тако и звао и био најстарији крај на левој обали Нишаве, био је око данашње саборне цркве. Ниш се у XIX веку ширио углавном на левој страни Нишаве и имао више градских четврти. Сем Стамбул, Жожине и Лесковачке капије, најбољи су били Арнаут пазар (дан. трг ЈНА) и Палилула. На десној страни Нишаве била је само Тврђава са Београд и Јагодин махалом.²⁰⁴ Пространа унутрашњост тврђаве била је потпуно изидана као унутрашња варош. Око њеног средишта, црвено окреченог, с гувернеровим харемлуком груписале су се хаотично, али сликовито одашуд зеленилом обрасле, четири мошеје с минаретима, неколико тулба, сат куле, једна школа, телеграф, неколико касарни, арсенал, једна болница, затвори, војничка пекарница и једно чисто муслиманско насеље, подељено на Хункјар и Једрене Махалу, с већином неугледним кућама за официре, чиновнике и занатлије. То су биле највећим делом дрвене зграде и само мали број војних зграда давале су утисак веће издржљивости.²⁰⁵

После бомбардовања Београда 1862. године у новоподигнутом лепом крају вароши око цркве св. Николе насељени су Турци избегли из Београда, а 1863. г. у 50 до 60 кућа, које су Срби подигли кулуком код Чаира. Черкези дошли из Русије. Цигани, досељени са разних страна, насељени су у четири различне махале. Сем варошких крајева и циганских махала, Ниш је имао и своја предграђа. Предграђа Ниша били су чифлици (чивлици): Грбавички чивлак (где је дан. грађанска болница) са досељеницима из села Грбавча код Сврљига, Чалканци чивлак (код старог вашаришта) назван по људима који су чинили жито — чалканције, и други.²⁰⁶ Мидхат паша је од 1862. до 1865. г. подигао у Нишу велику касарну (код дан. железничке станице) за један пешадијски и један коњички пук, школе, један затвор (хапс хане) и установио једну ки-

рицијску компанију за разношење поште и превоз путника повозграђеним путевима, проширио пазар и уклонио његов на много места склон паду кров од дасака, који поодавно није пружао никакву заштиту од суница и рђавог времена. Он је спровео и отворени канал (једнак) који је од Чаира водио до београдмалског моста. Овај канал био је најпре регулациони јер је служио за одводњавање подводног и водоплавног Чаира, али се користио и као канализациони те је увек био пун разних отпадака.²⁰⁷

Пре шездесетих година прошлог века, Ниш је имао 13 мошеја,²⁰⁸ а последњих година турске окупације око 20. Највећа и најлепша била је Паша џамија, на месту трга Ослобођења који се и у ослобођеној Србији извесно време звао Паша џамија.²⁰⁹ Од свих тих мошеја и других исламских грађевина, не рачунајући неке зграде у Тврђави и рушевине једне џамије у Шуматовачкој улици, у Нишу данас постоји само једна мошеја у улици Станка Пауновића. То је један од ретких остатака негдашње исламске архитектуре у Нишу.²¹⁰

У XIX веку, Ниш је знаменито трговачко и занатлијско средиште. Већ у првим деценијама је на гласу по трговини у великом обиму. Трговина је добила велики полет од шездесетих година, откада је Мидхат паша почео градити путеве и мостове у нишком ејалету. По новим друмовима колима се транспортовало за један дан 500 ока, док је раније 150 ока робе превожено за три дана. Ради заштите путева саграђене су врло јаке карауле те је саобраћај био умногоме осигуран од разбојника. Изградњом и осигурањем путева и мостова, становништво је почело да преноси своје производе и вино у Солун, Битољ и Пловдив. Тиме се трговина знатно проширила. До тог времена, сви путници, роба и остало што је ишло Дунавом, како из Европе тако и из Цариграда, у Ниш, а такође и из Ниша, били су приморани да дођу и прођу преко Софије, а отада, изградњом новог Гупренског пута, та трговина је такође пребачена на овај нови пут.²¹¹

Главни извозни артикли Ниша састојали су се од вуне, коже,²¹² вина и ужарије. До двадесетих година XIX века у Нишу су се куповали и најбољи коњи. Они су се гајили у околини због истакнутих трговачких и војних потреба. Те потребе Ниша потичу још од времена када се у Нишу стари Дубровачки пут секао са цариградским друмом.²¹³ Сем коња, од еспапа који није каравански извозен, у Нишу се куповао и арпаџик. Њега су куповали и каранавачки трговци. И по десет људи долазило је из Карановца у Ниш да купује арпаџик.²¹⁴ Главни увозни саобраћај одржавао се с Бечом, Пештом и Београдом.²¹⁵ Главна извозно-увозна трговина била је сконцентрисана у рукама Грка и Цинцара.²¹⁶ Шездесетих година XIX века најбогатији трговац у Нишу био је Цинцарин Димитракис Цахацие, аустријски држављанин.²¹⁷ Срби су обављали само омању локалну трговину. Потребна акумулација капитала, која би занатлију претворила у трговца, није се јавила ни код једног Србина Нишлије. Као локални трговци, они су у већини случајева били и занатлије.²¹⁸ У првој четвртини XIX века међу Србима таквим трговцима највиђенији су били мутавџије.²¹⁹ До 8.500 муслимана, који су становали у Нишу, бавили су се мало трговином; они су живели највећим делом од прихода с имања и од заната.²²⁰

Трговине и друге радње биле су у главној чаршији, у узаној улици која се пружала од моста на Нишави (код дан. Тврђаве) па готово до Горице данашњом улицом Победи. У низовима дућана, које су прекидале само поједине кафане, ашчине, берберске радње и чесме, продавала се најразличитија роба. Тамо где је данас трг Ослобођења био је безистан.²²¹ И у Тврђави је било врло много каваница, бакалница, бозациница и свакојаких турских прчварница.²²²

Ниш је одржавао трговачке везе и са многим крајевима данашњих југословенских земаља. Као један од главних центара ужарске производње педесетих година прошлог века, извозио је велике количине ужарије у многе крајеве Србије.²²³ Из Ниша су кириције преносиле у Пазар, Сјеницу и Сарајево: со, шећер, кафу, мед, зејтин, масло, пиринач. Овај зејтин и пиринач доношен је из Грста на кирицијским коњима, и то у мешинама.²²⁴ Исто тако и са разних крајева Србије у Ниш је доношена различита роба. Са Мокре горе кириције су доносиле луч и катран. Из Кремне су колским колима вукли по 500 кг катрана и луча у Ниш, Књажевац и Врање, а стизали су у Ниш за 7 дана; кретали су се преко године по 6 пута. Трговачки еспап који се није доносио у Ниш набављан је са чувеног пиротског вашара. Из Босне су у Ниш кириције доносиле и сарајевско гвожђе.²²⁵ Из књажевачког округа за нишки град извозиле су се веће количине масла.²²⁶ До успоставе српског ђумрука у Алексинцу 1834. и Алексиначки сељаци трговали су са нишком пијацом. И сељаци других околних крајева, Бање, Сврљига и Крушевца често су долазили у Ниш ради трговине, све до почетка 1837. г., када је због појаве куге у близини српске границе и вишедневног карантина то долажење престало. Српски сељаци су у Нишу продавали даске, дрво, масло, лој, стоку и друго. У другој половини 1836. г. када је прелажење границе било отежано, трговачка размена се вршила на местима око караула, састанака и парлаторија: Суповца, Вукање, Катунa и Грамаде.²²⁷ На састанку Грамаде код ђумрука сваког четвртка долазило је да тргује „много света из Србије и Турске“.²²⁸

Преткапиталистичко нишко занатство, врло развијено у осамнаестом, у прошлом веку достиже максимум успона. Ипак, производна база нишких занатлија, који су у преткапиталистичкој фази сачињавали најважнији привредни ред људи у Нишу („еснаф човеци“), била је врло мала. И нишке занатлије су биле подређене општој карактеристици феудалних занатлија. Они су били уједно и произвођачи и продавци, па су чак у својим дућанима продавали и артикле који нису имали ближе везе са њиховим занатима. Еснафи су се у Нишу појавили вероватно у првој половини XIX века, али је први писани податак, у коме се помињу „Еснаф екмекцијски“ и унциски, тек из 1872. године.²²⁹

Најразвијенији занати у XIX веку до 1877. г. били су: кујунџијски (који је и раније у великој мери постојао), терзијски, абацијски, казанџијски, ужарски, мутавџијски и калпакчијски. Калпакчије су правили свечане капе Нишлија и пеглали су фесове. Међутим, ни остали занати нису много заостајали за овима.²³⁰ Многи занати су имали читаву улицу као: кујунџије кујунџијску, абације абацијску, а казанџије казанџијску

чаршију.²³¹ Турци су најчешће били: пушкари, ножари и поткивачи, седлари, пекари, бербери, леблеџије, шећерџије и млекаџије.²³² Арбанаси су били поглавито пекари. У Нишу је било десетак арнаутских породица чије су мушке главе већином били пекари. Народ их је звао Латинима због католичке вере.²³³ Многи турски мухацири, занатлије и други, по доласку у Ниш нису обављали никакав посао већ су умногоме живели од просјачења. Године 1837. код нишког паше Стевча Михаиловић је затекао два реда поређаних просјака: кафеџије, чибукџије, софраасе, пешкирасе, легенасе, шатрасе, селамасе, гавазе и друге.²³⁴ До ослобођења Ниша „врло су цветали“ и табаци. На води се окретала дан-ноћ многобројна бурад с кожама за штављење.²³⁵

Претежни део XIX века је и време развијене домаће радиности. Она је подмиривала не само домаће потребе, већ је имала и неку форму скривеног занатства. Сиромашне Нишлике су производиле и продавале: „платна“, „резане кошуље“, „кошуљчике“, „рученике“, „потколелке“, „тканице“, „ч’рапе“, „појасеве“ и друго.²³⁶

Најзад, треба истаћи и то да је у Нишу до ослобођења од Турака, сем занатлија и трговаца било „много и земљорадника“, ратара и баштована. Доста Нишлија бавило се и сточарством. Већи број трговаца и занатлија имао је и по мало земље, па и винограде на Горици, а било их је који су имали „и својих чифлика“.²³⁷

Као што је истакнуто, доласком многобројних мухацира у села Нишке котлине, настаје процес масовног очитлучавања. Да су и многа тачније готово сва села Нишке котлине била очитлучена, указао је још К. Н. Костић. Он је такав закључак извео анализирајући један харачки и ђумручки списак у коме су наведена и имена многих читлука у Нишкој котлини.²³⁸ Читлук сахибије су и становништву очитлучених села Нишке котлине наметнули тешке аграрне обавезе те је оно у многим бунама и устанцима покушавало да обезбеди своје право на сношљив живот. Но, и поред свега тога одредбе Ђулханског хатишерифа од 1839. г. у Нишкој котлини нису биле спроведене у дело. С друге стране, оставши без средстава за живот и социјалне потпоре турске државе, мухацири и дотадашње спахије не само да се нису хтели одрећи тзв. права на „господарлуке“ већ су очитлученом становништву најчешће наметали нове и све теже обавезе.

Иако је Ђулханским хатишерифом било опредељено да сви отомански поданици једнако плаћају једнак данак одређен према имовини и богатству и да се од тога ништа не може узимати, што је нишки Сабри Мустафа паша објавио да буде у нишком крају по 3 гроша и 12 пара одсто, поред тога законитог данка и десетка који се давао од свих продуката, узимани су и разни други данци и намети. Према документима, које је прикупио и објавио Ст. Романски, од домаћег становништва у нишком и околним крајевима, узимани су: по 4 паре на кола зелениша, по 2 паре на 100 главица лука, на оку вина по 7 паре или 4 паре (и то од вина од кога је већ узет десетак), на оку ракије по 8 паре, на кола дрва грош, на свака натоварена кола по 60 паре итд. Има података који говоре да је од свих производа изнетих на пазар узимано и мито по 9%.²³⁹ Ни

закон о земљишту, који је Турска донела 21. IV 1858., као ни Закон о тапијама од 13. I 1859. године²⁴⁰ нису допринели сређивању аграрних односа у нишком крају. Напротив, разбојништва, плачке и злостављања постала су још чешћа. Пошто је немилосрдним угушивањем народних покрета, у коме је због турске одмазде десетковано српско становништво, била умногоме исцрпљена револуционарна снага и становништва Нишке котлине, једини излаз је био у масовним емиграцијама. Најбоље сведочанство о таквим исељавањима у Србију је један докуменат од 8. V 1861. године у коме нишки валија извештава „по питању разреза данака и десетка становништву и решењу питања лихварства“ ... „којим је раја била немилосрдно плачкана“ да је „избегло у Србију половина становништва.“²⁴¹

Тек са доласком Мидхат паше, када се српско становништво по речима тог турског гувернера налазило у стању „потпуног очајања“, тзв. „уређењем рачуна“ пазећу читлук сахибија и српских земљорадника,²⁴² а затим и другим поменутих мерама настале су сношљивије прилике и за живот српског сеоског становништва нишке котлине. Те промењене прилике утицале су да умногоме престане исељавање.²⁴³ Царском заповешћу нишком Зејнел паши, Арбанасу из јужне Албаније који је постао гувернер Нишког пашалука вероватно и стога што је албански народни елемент насељавао западну половину пашалука²⁴⁴ али не и Добрич у делу Нишке котлине,²⁴⁵ било је наређено да „господар“ не треба да на чифлудима узима од чифлија ништа више но колико је законом прописано „за кирју на земљи коју раде“,²⁴⁶ тј. „деветак“. То је и правилима о „односима земљоделачким“ у нишком крају регулисано када је велики везир Кибрисли Мехмет паша дошао у Ниш 1860. г. и испитао одлуку установљене комисије. Он је учинио неке олакшице раји (таква је, нпр., била забрана господарима и њиховим људима да у селима узимају од сељака бесплатно храну него да је плаћају), али је сходно поменутој царској заповести признао Турцима право на господарлуке.²⁴⁷ Због тога су и преостала слободна села и сеоске баштине претворене у господарлуке.²⁴⁸ Тада је створено и највише параспурних земљишта у Нишкој котлини. Та земљишта српско становништво је морало турским господарима кулуком да обрађује.

Аграрну структуру турских чифлука у Нишкој котлини, најбоље показује устројство отвореног читлука Амбулрахман ефендије, тапијског писара из Ниша. Његов читлук тзв. „Зир Камрен“, удаљен пола часа од Ниша, састојао се 1869. г. од куле и дворишних привредних зграда, имања око дворишта и очитлучене сеоске земље. Дворишне зграде у личној својини по тапији („мулк“) чиниле су: кула за становање, вредности 21.000 гроша, три високе стаје, један кош, хол (трем), једна ниска стаја, један килер, један обор, магаза и једна плевња за 50 кола сена. Имање око дворишта, такође у личној својини, састојало се од гумна величине два дунума (или дулума = 10 ари), баште од 10 дунума и обрадивог земљишта за давање у најам око 10 дунума. Уз то, властита својина Амбулрахмана у „Зир Камрен“ читлуку био је и један виноград у тољу од 250 дунума. Од очитлучене земље, са које је читлук сахибија Амбулрахман узимао деветак и искоришћавао своје чифличане за разне работе кулучењем, овај његов читлук обухватао је: 10 потеса са ратарским

земљиштем површине 7.765 дунума, два потеса са ливадама од 2.500 дунума, једног повртарског потеса од 200 дунума, гумна у пољу од 5 дунума, места за воденицу од пола дунума, пола дела шумског забрана површине око 300 дунума, четвртог дела од две њиве за производњу семсена у количини 520 кг и четврти део једне ливаде производње око 150 кола сена.^{218a} Према томе, пољопривредна структура читлука „Зир Камрен“ седамдесетих година прошлог века, који се пружао — као и други тадашњи читлуци — преко свих пољопривредних појаса Нишке котлине, је и на мулк поседима и на сеоској очитлученој земљи, била врло слична каснијем ранокapиталистичком периоду у пољским селима.

Под турском окупацијом у XIX веку, поглавито од шездесетих година, житородна и винородна Нишка котлина, била је и поред плодности лоше обрађена, нарочито око вароши и дуж путева. Томе је, поред несигурности, био узрок и то, што су се турска имања и кулуком морала обрађивати. Кулуком су обрађивана најчешће пиринчана поља.²¹⁹ Слабост турске администрације око организовања убирања пореза у природу доводила је и до пропасти летине на њивама. Дешавало се да њиве у читавој околини Ниша остану покривене буђавим гомилама пожњевеног жита јер је оно, пошто га сељаци нису смели зденути, остајало и преко шест недеља.²⁵⁰ Српски сељак је у већини села Нишке котлине до краја турске владавине остао бедан и бесправан чифчија.²⁵¹ Поред осталог, морао је кулуком да гради путеве и у седмој деценији XIX века (1866. г. пут Кутина—Прокупље и други),²⁵² а био је пљачкан и од Черкеза све до ослобођења.²⁵³

Но, и поред свега тога, и у XIX веку до 1877. године у пољопривредној производњи Нишке котлине истичу се сточарство (и због познате лаке покретљивости с живим инвентаром), виноградарство, повртарство и пчеларство. Стоку су у већем броју по селима откупљивали турски трговци. И пољским селима Нишке котлине жито су обично врли Црновунци са зимовишта у Топлици.²⁵⁴ На појединим чифлуцима Нишке котлине у XIX веку гајене су неке источњачке уљане биљке као и наут (за леблебију), а уведен је и дуван. Производња сусама као уљарице престала је потпуно у последњој четврти,²⁵⁵ а наута крајем XIX века.²⁵⁶ Већина турских поседника имала је веће пчелињаке („кованлуци“). Од њих потичу данас више топонима и имена села у Нишкој котлини. Шумским богатством истицао се и Добрич у коме су шуме сматране опште народном имовином,²⁵⁷ а оголићеношћу калафатски обод котлине.²⁵⁸ Шикара и шуме на северном ободу котлине крчена је и ради спречавања пребегавања становништва преко српске границе.

Капиталистички период

Ослобођењем Ниша 30. XII 1877. године,²⁵⁹ почиње период снажног преображаја и еманципације. Када га је заузела српска војска „Ниш је био пакао у средини раја“; у средини плодне околине, варош нишка беше сметлиште турске ничистоће, „куће не беху као куће, нити улице

као улице. Ни сто корака није човек могао корачати, а да не уђе у какву улицу без излаза.²⁶⁰

Уређење вароши отпочело је најпре тиме, што је „неколико хиљада кола ђубрета дигнуто с нишких улица и извезено ван вароши, па се онда довлачила земља и песак за насипање.²⁶¹ Одмах затим према „Пројекту за регулацију вароши Ниша“ архитекте Винтера — првом урбанистичком плану Ниша урађеном непосредно по ослобођењу 1878. год. у размери 1:4.000, приступило се регулацији. Већ 1880. г. у Нишу није било више многобројних кривих и исхерених сокака и силних настрешница „од којих у дућане никад није сунчана зрака допирала“. Све се рушило, зидало и оправљало, а нове улице просецале. „Велики преображај“ захватио је и саме Турке, који се нису иселили, те су и они рушили и преправљали дућане и кафане. Ова метаморфоза Ниша по речима национално усхићеног *Ср. Л. Поповића* била је за само неколико месеци „таквог покрета, таквог преображаја и живости“, какву Ниш ни за сто година турске владавине није видео.²⁶² Но, иако не у том обиму, уређење Ниша било је заиста многоструко и садржајно. Године 1883. *Ж. Живановић* истиче, да је за само пет година од ослобођења, Ниш „толико коракнуо да се мери — и ако не с Београдом — то са сваком другом вароши у Србији, и од многих је лепши.“²⁶³ *Ф. Каниц*, одличан познавалац Ниша турског времена, износи да му је 1887. г. „било тешко да препозна Ниш“. Регулација града вршила се „по царистичком узору и категоричком императиву“. На местима где су некад стајале мошеје, минарета и кривудаवे улчице настали су (за XIX век) красни тргови и улице.²⁶⁴ Ипак и у последњој деценији XIX века у Нишу је било „много старог балканског типа у архитектури и у распореду вароши“. Због тога је по речима *Ст. Новаковића*, Ниш и крајем XIX века представљао мешавину старог и новог, старе балканске и нове европске цивилизације, али су „нова и стара култура у Нишу већ вршиле двобој, и стара се култура повукла у остављене јој старинске крајичке, уступивши место новој култури и новоме животу, који се поносито шири и развија“.²⁶⁵

Први детаљнији регулациони план Ниша израђен је и одобрен 1907. године. Према тадашњем схватању о регулацији градова, садржи само мрежу улица, не упуштајући се у намену површина ни систем изградње, препуштајући то приватној иницијативи. Према овом плану, који је великим делом реализован, Ниш је добио много правих и широких улица, али је цела улична мрежа хаотична, са много неправилних блокова и оштрим угловима без зеленила.²⁶⁶

С ослобођењем Ниша највећи број нишких Турака се одселио у Скопље и друга места.²⁶⁷ Већ 1878. године иселило се из Ниша 1.075 турских породица са 4.274 душа. Ти Турци иселили су се на 1.924 кола. У Нишу је остало 79 породица са 316 душа. Они су се настанили у Београд махали,²⁶⁸ али су се касније већим делом такође иселили. И поред масовног одласка Турака, и у деветој деценији прошлог века у Нишу је било више становништва „разноврсних народности“ него и у једној другој вароши Србије. Сем Турака, било је у већем броју Јевреја, Цигана, Јермена, Цинцара, Грка и Арнаута. Поред оријенталног становни-

штва, у мањем броју, било је Немаца, Италијана и других. Због „нагомилавања странаца“ установљени су конзулати: Француске, Енглеске, Италије, Турске и Аустро-угарске. Тај космополитски колорит давао је Нишу „неки особан интернационални и светски облик“.²⁶⁹

Оснивањем читавог низа институција економског, културног и социјалног значаја, Ниш је постао прворазредно полифункционално градско средиште Србије. Тако, нпр., 1878. г. створена је гимназија, 1881. г. учитељска школа, затим прва штампарија и прва књижара. Нагли напредак датира од отварања железничке пруге Ниш—Београд 1884. године.²⁷⁰ У времену од 1903 до 1912 г. а затим 1915., Ниш је био културна жижа Србије. Он се у погледу публицистичке делатности могао умногоме поређивати с Београдом. Имао је више модерних штампарија а издавао је више часописа и новина. Од 25 листова, који су излазили у Нишу од 1886. до 1915. године, у 1915. истовремено су штампана у Нишу 4 листа: „Српска застава“, „Самоуправа“, „Трибина“ и „Нова реч“.²⁷¹

У преткумановској Србији, Ниш је постао после Београда најважније увозно и извозно место. Маса домаћег и страног капитала била је инвестирана у Ниш. Као носиоци трговине, опет се јављају странци, али се временом и бројем и капиталом српски живаљ истиче као врло важан. Нишки трговци су желели да од Ниша створе центар трговине не само Србије него и Балкана.²⁷² На томе је нарочито радио трговац Тодор С. Палигорић који је 1908. г. основао Акционарско друштво Окружне банке с почетним капиталом од 1.000.000 динара.²⁷³

Ниш је био важније увозно него извозно место. Тако, нпр., јануара 1889. године увоз аустро-угарске робе износио је 12.627 динара а извоз свега 2.870 динара.²⁷⁴ Увозила се мануфактурна и машинска производња, разноврсни текстил, стакларско посуђе, производи металне индустрије. Машински парк купован је на чувеним међународним сајмовима у Енглеској, Немачкој, Аустрији и другим земљама.²⁷⁵ Сем тога, на основу трговинског уговора са Аустро-Угарском, око 1888. г. многе стране фабрике основале су своја стоваришта у Нишу.²⁷⁶

Успостављањем железничке везе, унутрашња караванска трговина одржавала се највише са западном Србијом. Пазарске су кириције до Ниша доносиле: кожу, вуну, руј и луч. Они су у Нишу продавали и катран од Нове Вароши, и то из Златибора. Године 1901. кириције из Старога Влаха су у Ниш долазиле 12 пута и доносиле: кајмака, сира, пршуте, кромпира, катрана, луча, јабука, јовове коре за штавање коже, земљане судове и ракије. Луч је доношен у Ниш и из Јошаничке Бање.²⁷⁷

Као извозно место Ниш је био познат по експорту: стоке, сточарских продуката, дрва, мануфактурне, бакалске и друге робе. Извозна трговина је око 1909. године била упућена поглавито на Турску. Због тога Ниш, као и друге вароши јужне Србије, нимало није осећао затварање границе према Аустрији. У Турску је Ниш извозио: масло, сир, ситну стоку.²⁷⁸ Сем тога, са проширеном трговином, само у првој половини 1911. године, нишки трговци су извезли 50.000 комада свиња. Утовљене свиње са великог товилишта у близини Суповца извезиле су се поглавито за

Пешту и Беч. Дрво које се извозило у иностранство потицало је и са терена Црне Траве где се вршила безобзирна сеча шуме.²⁵⁰

И поред свих криза кроз које је пролазило, занатство Ниша у прет-кумановској Србији било је готово најразвијенија привредна грана. У Нишу је у последњим деценијама XIX века било неколико стотина занатлијских породица.²⁸⁰ У последњој четврти прошлог века основано је око 30 еснафа. Они су укључивали скоро све постојеће занате и имали су углавном довољан број чланова с обзиром да су за нове занате постојали повољни услови за развитак. Нишки еснафи оснивани су до 1900. године овим редом:²⁸¹

Еснафи у Нишу 1900. г.

Ред. бр.	Назив еснафа	Основан	Број члан.	Састав мешовитих еснафа
1	Ђурчијски	1892.	14	
2	Поткивачко-пушкарско-кожарски	1879.	28	поткивача 19, пушкара 3, кожара 6
3	Браварско-лимарски	10. V 1879.	27	
4	Лончарски	3. III 1881.	20	
5	Ковачко-мухамедански	1884.	16	
6	Ужарски	25. VIII 1884.	24	
7	Воскарско-сапунџијски	27. III 1885.	17	воскара 2, сапунџија 15
8	Мутавџијски	1. IV 1885.	15	
9	Опанчарски	9. VI 1885.	13	
10	Сарачко-седларски	9. VI 1885.	23	
11	Ковачко-поткивачки	14. IV 1888.	12	
12	Смиџијско-пекарски	31. I 1892.	60	
13	Кројачки	23. VIII 1892.	25	
14	Клинчарски	12. XI 1892.		
15	Стаклорезачки	6. XI 1897.	13	
16	Молерско-фарбарски	6. XI 1897.	12	
17	Браварско-лимарски	10. III 1898.	19	бравара 7, лимара 12,
18	Столарски	1898.	26	
19	Трговачко-бакалски		163	трговаца 13, бакала 113, ситничара 10, галантериста 21, произвођача 4,
20	Терзијско-абацијски		69	терзија 60, абација 9
21	Зидарско-тесачки		21	
22	Обућарски		148	
23	Качарски		12	
24	Казанџијско-кантарџијско-кубеџијски		20	казанџија 10, кантарџије 4, кубеџије 6,
25	Кујунџијско-сајџијско-дугмеџијски		12	кујунџија 5, сајџија 5, дугмеџија 2
26	Коларски		15	
27	Пиљарско-млекарско-бозацијски			
28	Берберски			
29	Вапштовански			
30	Волтаџијски	10. VIII 1900.	20	

Многи од ових еснафа су, после краћег времена, мењали састав свог чланства укључивањем занатлија сродних заната или издвајањем чланова и стварањем одвојених еснафа.²⁸² Велики број калфи и шегрта који су радили у Нишу били су досељени са села.²⁸³

Услед опадања заната многи чланови мутавџијског еснафа у Нишу прешли су крајем XIX века са својим момцима у села топличког округа. Тамо су држали дућане, а врло често су, са робом упртом на коњима, обилазили околна села, ишли су такође и у друге срезове; понеки је долазио и до Ниша, и то нарочито у празничне дане, када су нишке мутавџије држали радње затворене.²⁸⁴ У првој деценији XX века, иако је било знатно опало, занатство је још представљало важну привредну грану. Године 1912. у Нишу је било око 25 разних еснафа.²⁸⁵

При крају XIX века у Нишу се јављају зачеци индустријализације. То су биле углавном веће радионице, које су имале свега по неколико радника. Права индустријска предузећа основана су у Нишу тек почетком XX века. По *М. Палигорићу* прва фабрика у Нишу, која се помиње 1888. године је фабрика за прераду алеве и друге паприке С. Тутуновића, трговца из Ниша, друга је из 1893. г. То је фабрика фајанског и порцуланског посуђа.²⁸⁶ Међутим, од 1897. г. почиње масовно оснивање бројних мањих предузећа и фабрика. Само у периоду од 1897. до 1920. године у Нишу је прорадило преко 30 фабрика.²⁸⁷ Међу већим творницама, 1904. г. отпочела је с радом пивара. Године 1908. прорадила је прва текстилна фабрика, 1910. предioniца памука и фабрика коже, 1911. модеран електрични млин, фабрика керамичких производа, творница за израду сапуна и парфимерије, циглана и друго. Међутим, нагли развој индустрије у Нишу није донео видније користи широким народним слојевима. Ниш је био место где су радници примали готово најмање наднице. Јер, док је 1 кг хлеба у Београду био за свега 1—2 паре скупљи него у Нишу, наднице су тамо биле за 30 па чак и за 50% веће од нишких. Радник је морао да гладује, да би могао сем хране и остале потребе у минималном износу да подмири. „Хронично изгладњавање“, у вези са другим општим условима под којима су радници живели, је било један од најважнијих узрока велике смртности међу радницима и њиховом децом.²⁸⁸

Но, иако је развио снажну привреду, Ниш је у првој фази капиталистичког развитка задржао неке одлике привредног живота патријархалних градова Србије. Велики број становника Ниша ни почетком нашег века нису представљали право градско становништво. То су били махом сељаци из околине, који су населили варошка предграђа па су и даље обрађивали земљу.²⁸⁹ Неки су имали и веће баште поред саме вароши. На простору данашње фабрике „Станко Пауновић“ налазила се велика башта Петра Стојановића „Баља“. Он је на „Арнаут-пазару“ продавао најбоље поврће и воће.²⁹⁰

Развијањем новчаног промета у Нишу долази до концентрације капитала у рукама трговачке буржоазије. Акумулација капитала вршена је безобзирно и брутално. Двоструко наплаћивање и високи интерес били су сасвим обичне појаве у Нишу. Рад новчаних завода већ почетком XX

века (1907. г.) био је велики. Улози на штедњу нису показивали неки нарочити скок, али је зато менични обрт био доста велики.²⁹¹

Рад новчаних завода у Нишу 1907. год.

Име завода	Које је године основан	Уплаћени капитал	Улози на штедњу	Каматна стопа	Укупни обрт	Чиста добит	Менични обрт
Друга балканска банка	1907.	28.081	10.542	11 $\frac{1}{2}$	124.123	—	77.098
Нишка банка	1903.	100.000	406.264	8 $\frac{2}{3}$	5,061.918	18.749	3,872.699
Нишка задруга за кредите и штедњу	1894.	153.653	167.972	10 $\frac{2}{3}$	3,065.594	13.029	3,812.772
Нишка задруга за међус. помагање	1888.	250.000	658.559	10 $\frac{1}{5}$	8,931.299	36.673	9,688.629
Нишка акционарска штед.	1885.	366.300	506.136	10	11,176.927	37.420	12,943.421
Српска Јеврејска тргов. задруга	1889.	100.000	192.447	10 $\frac{1}{2}$	3,204.145	12.837	3,637.412

Иако бројни, нишки новчани заводи нису испунили своју намену. Изузев једног или два, остали су финансирали разне извозне и увозне послове и шпекулације. Кредит није могао да добије онај коме је био најпотребнији, већ, најчешће, разни крупни трговци. Немогућност „ситног“ човека (занатлија, мали трговац и др.) да одговара новчаним обавезама учинили су да је коначно пропао. О томе непобитно сведоче многобројне јавне продаје извршене од 1891. до 1895. године.²⁹²

Нагли развитак привреде Ниша, а нарочито индустрије прекинуо је рат 1912. и 1914. године. Први светски рат „оставио је праву пустош на свим пољима економске и привредне делатности“. Сва предузећа су била или потпуно упропашћена или онемогућена за даљи рад.²⁹³

И у капиталистичкој Југославији, Ниш се дуже времена и територијално и урбано развијао стихијски. Тек од 1935. године, учињени су извесни покушаји да се изради генерални регулациони план. Он је у основи био знатно бољи од ранијег, али такође није решавао проблеме града у целини нити по најважнијим питањима. Ипак је садржавао низ савремених идеја с основом концентричног ширења града око данашњег језгра.²⁹⁴ Од 1935. године тако се, углавном, Ниш насеобински и развијао

све до другог светског рата. Изградњу периферних прстенова око градског језгра чиниле су већином приземне зграде породичне градње.

По повратку из ратова, већ 1919. године, у Нишу се буржоазија убрзо консолидовала. Она је обновила рад разних банкарских завода и издавала зајмове са високом стопом интереса од 20 до 30%. Процес јачања банака и штедионица био је врло знатан. По подацима које је објавио Ђ. Стаменковић 1921. године у Нишу су радили следећи новчани заводи:²⁹⁵

Назив новчаних завода	Поч. кап. дин.
1) Нишка задруга за међ. пом. и штедњу	250.000
2) Нишка акционарска штедионица	375.000
3) Нишка занатска банка	250.000
4) Српско—Јеврејска трг. задруга	150.000
5) Окружна банка	500.000
6) Нишка прометна банка	1,000.000
7) Нишка кредитна банка	250.000
8) Јужно моравска банка	500.000
9) Нишка трговачка банка	500.000

По поменутом писцу, ови заводи, у којима је био уложен углавном приватни капитал, одиграли су видну улогу у развијању капиталистичке економије града. Међутим, широке народне масе нису имале никакве нарочите користи од бујног јачања финансијског капитализма. Око 8.000 радника Ниша већ 1921. године живело је у горој оскудици него у преткумановској Србији. Радни дан је износио 10—12 часова, а дневница се кретала од 6 до 13 динара.²⁹⁶

И у периоду капиталистичке Југославије, привреду Ниша карактерише оснивање више фабрика и проширење капацитета ранијих предузећа. Поред „Мостовске радионице“ (1922. г.), хемијске творнице (1924. г.), „Гумаре“ (1936. г.) и других, отпочела је производња 19. VШ 1919. г. и фабрика дувана. Треба истаћи, да је већ крајем исте године производни капацитет ове фабрике, највеће те врсте на Балкану, износио 2,885.250 килограма крижаног дувана и 105,519.900 цигарета у укупној вредности од преко двеста двадесет милиона динара. У фабрици је радило око 400 радника у дневној и ноћној смени.²⁹⁷ Доцније је капацитет нишке фабрике дувана био знатно већи. И производна моћ Железничке радионице била је за ондашње прилике прилично велика. Она је у току буџетске 1939/40. год. постигла крупну продукцију. Те године направљено је 150 локомотива, 1136 путничких, службених и поштанских кола и 3.100 теретних кола, а у ливници је прерађено 1.557 тона материјала. Пред сам почетак рата Радионица је трошила годишње 1,175.300 киловат часова електричне енергије за погон 296 електромотора у укупној снази 1.420 KW, а у њеним радионицама било је запослено 2.240 радника и то техничког и административног особља, затим 1.289 квалификованих радника, 160 полуквалификованих, 435 простих физичких радника и 151 ученика Железничке занатске школе.²⁹⁸ Сем индустрије дувана и прерађивачке металур-

гије у капиталистичкој индустрији Ниша истицала се и текстилна индустрија. Удео појединих индустријских грана према броју запосленог радништва, види се из следећих података за стање 1936. године.²⁹⁹

Индустријске гране:	Број запосленог радништва		
	мушки	женске	укупно
Грађевинска индустрија	243	6	249
Металургијска индустрија	135	—	135
Хемијска индустрија	4	—	4
Текстилна индустрија	484	224	708
Кожарска и гумарска индустрија	92	6	98
Шумска и дрвна индустрија	62	4	66
Графичка индустрија	14	5	19
Индустрија животињских намирница	74	1	75
Монополска индустрија	599	566	1.125

Да је индустрија у капиталистичкој Југославији била прворазредна функција Ниша види се и по броју запосленог радништва у осталим привредним гранама. Према подацима за исту 1936. годину структура запосленог радништва по појединим привредним гранама била је следећа:³⁰⁰

Привредна грана	Запослено радништво		
	мушки	женске	укупно
1. Индустрија	1.670	812	2.482
2. Занати	1.644	268	1.912
3. Трговина	347	29	376
4. Угоститељство	218	39	257
5. Новчарство	54	10	64
6. Саобраћај	21	—	21
7. Градски послови	145	—	145
8. Слободна и слична занимања	157	61	218
9. Кућанство	99	269	368
10. Пољопривреда	3	—	3

Главни део запосленог радништва у Нишу сачињавало је, дакле, индустријско радништво (42.46%). За њим су најбројнији били занатски радници (32.71%), трговачки намештеници (6.43%) и кућна послуга (6.29%). Међутим, треба истаћи да је највећи број нишког радништва био неквалификован (56.17%). Од 100 запослених лица било је 22.77 квалификованих радника, 16.42 шегрта, а чиновника 4.64. Већи део индустријског радништва у Нишу био је плаћен са зарадом испод 24 динара на дан, и то 1.530 или 61.64%, а мањи 952 или 38.36% са зарадом преко 24 динара дневно³⁰¹

Овакво стање привреде Ниша у 1936. години било је неупоредиво боље него за време економске кризе. За време светске економске кризе, која се осећала од 1926. до 1932. године, производни капацитети неких

нишких фабрика били су смањени на 50% могућег потенцијала. Но, иако опорављена од светске кризе која је била најтеже погодила радништво Ниша и презадуженог сељака околине, нишка привреда је везивањем капиталистичке Југославије за фашистичке земље од 1939. године доживела други већи пад. Укупан број трговачких радњи крајем 1939. године износио је у Нишу 804, а већ идуће године било је затворено 87 радње.³⁰² То је био тежак ударац капиталистичкој трговини и привреди и наговештај њене дефинитивне пропасти.

* * *

Као и у свим ратним догађајима, вођеним на тлу Нишке котлине, и у српско-турском рату 1876—77. године више села је пострадало. Према архивским документима Турци су спалили 11 села у Нишкој котлини. Становништво тих села избегло је у Србију све до Јагодине. Спаљена села из којих се становништво Нишке котлине иселило била су: Горњи Комрен (Комрен), Каменица, Горњи Матејевац (Горња Матевка), Доњи Матејевац (доња Матевка), Кнез Село, Горња Врежина, Доња Врежина, Доњи Комрен (Комрен), Вртиште (Врешти) и Медошевац (Медашевци).³⁰³ По повратку из збегова становништво је своја спаљена села идентично реконструисало на истим местима.

Сем ових историјско-насеобинских збивања, за последње године турске окупације везује се и почетак значајних економско-друштвених процеса. Наиме, тада је отпочело дуго оформљење поседовних односа чије уобличавање још траје. Овај процес датира од седамдесетих година прошлог века и вршио се кроз четири развојне фазе: прва обухвата раздобље од 1870. до 1878. године, друга од 1878. до 1912. г., трећа од 1920. до 1941. и четврта од 1941. г. до данас.

У првој фази, у југоисточном делу котлине углавном су откупљене воденице на Јелашничкој и ваљавице на Врелској реци. Између 1870. и 1878. године продавале су се и читлучке земље. Читлук сахибије су економски јачим селима — Горњем Матејевцу, Каменици и Малчи — продале доста читлучке земље и у алувијалној равни Јелашнице у атару истоименог села. Ту земљу и данас обрађују неки Матејевчани и Каменичани, који ради тога долазе из својих удаљених села.³⁰⁴ У овој фази је род „Аџијски“ из Ниша купио 2 ха винограда у потесу Вучи дел у атару Сувог Дола.³⁰⁵ Сем „Аџијских“ и друге имућне нишке породице покуповале су доста читлучке земље. Сточари и сточарски трговци Овчаревићи купили су велика беговска имања на Бубњу и Бубањској долини на простору од преко 50 ха. Огромне комплексе земљишта у дну котлине купиле су и неке породице са села. Тако је Петар Зељак из Каменице од рода „Зељакови“ (Радонићи, Петровићи) кирицијски трговац у Комренском читлук у нишком атару купио око 90 ха земљишта. То је земљиште у потесима комренско Кулиште (по читлук сахибијској „Кули“), Равно поље, Пантелеј и Градско поље. Ђорђе Лаћин, старешина крвне задруге од 45 чланова, из Горњег Матејевца купио је 80 ха земље између села Брзи Брод и Ниша. У овој фази веће комплексе земљишта купили су и други Горњоматејевчани на многим местима у Нишкој котлини. Сем

тога, и у појединим чифлуцима (Чокоту и другим) неке чифличке породице откупили су земљу коју су обрађивале.

У другој фази, у времену између 1878. и 1912. године, откупљивање турских земаља вршило се на разне начине. Као и раније и тада су велике комплексе земљишта покуповали имућни људи из Ниша. Сем познате буржоаске фамилије Узуповића (са главнином поседа у Алексиначкој котлини) и Булизибарића, који су убрзо постали „велике газде“, Нишлије су покуповали велика турска имања на Горици и у близини вароши. Таса Коцић „Антоглија“ гвожђарски трговац је купио 40 ха у потесу Антоглијска чесма (раније Хајдучка чесма) где је данас и приградско „Перутинско насеље“. Велике комплексе шума на Малом Јастрепцу купио је Аркадије Јовановић. Према неким обавештењима куплене шуме обухватиле су око 200 ха. У куповању земље и у овој фази за Нишлијама нису много заостајали и Горњоматејевчани. Неки од њих купили су многа земљишта на Бубњу, Леденој стени и у атарима многих села.

Сеоски читлуци су откупљени непосредном нагодбом између сељака и бивших читлук сахибија (који су се после 1878. г. вратили ради продаје) или њихових заступника. Делимично Аграрним дугом а делимично куповањем директном нагодбом откупљена је земља у атарима: Чокота, Батушинца, Пасјаче, Белотинца и других села. Поглавито Аграрним дугом откупљена су села: Хум, Малошиште,* Доњи Матејевац, Суви До и друга. Село Кнежица, тврди се, одбило је да плаћа Аграрни дуг и са булом бившег кнежичког читлук сахибије водило је трогодишњу парницу, али земљу није платило. Сеоска домаћинства су обично откупљивала оне земљиште које су у читлуцима обрађивала. С обзиром да су читлук сахибије у XIX веку малобројно српско становништво насељавали на чифлуке давајући земљу „колико ко може да обради“ па чак и „колико је ко отрсио (искрчио) и заградио“, поједина задружна домаћинства имала су непосредно после 1878. године релативно велике поседе. Тако, нпр., задруга Величка Стојковића од рода Бузуци из села Кнежице имала је око 10 ха крчевинског обрадивог земљишта у потесу Овчак и велике комплек-

* У завршним разматрањима о читлук сахибијском аграрном режиму Нишке котлине, од интереса је указати и на неке појаве које нису познате из досад објављених докумената а које су се у свежој успомени сачувале код најстаријих људи. У питању је улога Абаз бега као читлук сахибије нишког села Малошишта и добричког Мекиша. Наиме, овај читлук сахибија није узимао познати „деветац“ (господарлук) већ знатно више, „седми део“ од свих пољопривредних производа. Такав тежак намет тај нишки читлук сахибија, који је после 1878. г. побегао у Скопље, увео је вероватно стога што је био и зеленаш. Зна се да је он давао „на позајмицу“ сиротињи по 100 кг жита с тим да врати 120 кг. Ово је, дакле, још једна потврда о врло тешком положају српског сељака до краја турске окупације. Неки пак усамљени примери „доброг поступка“ читлук сахибија у два до три села Нишке котлине су изузеци који управо потврђују опште правило. По речима 110-то годишњег Саве Миленковића из села Батушинца, до његове смрти 1965. г. најстаријег човека између Батушинца и Прокупља, изузетак је чинио Батушинички читлук сахибија Емин бег, који је станао у селу Бубњу где је имао Кулу и харем. Он је „бранио село“ од башибозука „Дебрелија“ говорећи да раја не треба да се пљачка јер „раја нас рани, она ради па дава на нас“.

се шума и утрина на Горици. Ипак је највећи број задруга оскудевао у новчаним средствима. То потврђује и чињеница што је Аграрни дуг успело да отплати само неколико села (Хум и још нека) а аграрно питање се није могло решити све до доношења закона о укидању Аграрног дуга (1907. г.). У тапијама села, издатим 1886. год., означена су сва гранична места (синори) и на међама главнине села у Нишкој котлини. Тако су правно створени атари села са поседима индивидуалних газдинстава.³⁰⁶ Од интереса је истаћи и то, да су читлучке земље и мулк имања, купљене директном нагодбом, најчешће плаћане новцем у злату. Род Миленковића из села Батушинца, нпр., купио је 10 ха обрадиве земље за злато вредности око 500 динара. Коцићи мутавције из Г. Матејевца купили су 5,5 ха земље поред Нишаве за 300 дуката. У атарима неких села много турске земље купљене су за „багателу“. По речима 95-то годишњег Милана Илића из села Чокота, неке породице у Чокоту дале су бившем читлук сахибији за земљу коју су обрађивале свега неколико дуката. У Доњем Матејевцу неке су породице купиле земљу „на вересију“. Иначе и у овој области, као и суседним (у сврљишком Шљивовику једно је домаћинство добило 10 ха за једну краву) било је више случајева куповања земље за надокнаду у природи. Коначно треба истаћи и то, да су поједине чифлучке земље и мулк имања у Нишкој котлини купила у овој фази нека имућнија домаћинства из села суседних области. Тако су више домаћинстава из села Сићева купила земљу са чифлука Белог Мемеда у атару села Пасјаче. Ту земљу и данас Сићевчани обрађују.

Отплата Аграрних дугова утицала је на појаву печалбарства у селима слива Јелашничке реке.³⁰⁷ И из неких других села у печалбу се одлазило из економских разлога, али се та појава јавила још за време Турака.

Печалбари из села Нишке котлине били су већином занатлије а у мањем броју пољопривредни радници и покућари. Из села Кнежице, нпр., из кога је у XIX веку из 40 домова ишло у печалбу 16 људи, до 1912. године одлазило се у Софију на грађевинске радове („зидарлак“), јер је тамо надница била 3, а у Србији само 1 динар. Кнежичани су у печалбу одлазили и у Влашку на „буерска“ имања као и у поједине крајеве Србије. Раутовчани су као печалбари одлазили у САД, Румунију, Мађарску и Бугарску. Из овог села „није било куће која није имала некога у Америци“. Јелашничани су одлазили у печалбу и као сезонске занатлије („од Ђурђева до Митрова дана“: циглари, ћерамиције и колари, у Шумадију, Посавину и Подунавље).³⁰⁸ У печалбу је одлазило и становништво економски јачих виноградарских села северног обода: Каменице, Горњег и Доњег Матејевца. На појаву печалбарства у тим насељима као и у виноградарском селу Јелашници, за разлику од Кнежице и других села из којих се у печалбу одлазило и у турско време, утицало је — мада су се та села у многоме у XIX веку бавила сточарством — уништење винограда са домаћом лозом. Последња година бербе винограда са старом лозом, чије је пропадање трајало десетак година, била је 1896.³⁰⁹ Из виноградарско-сточарских села, ради добре зараде, такође се одлазило у Бугарску, али ради обављања каменорезачких послова. Андреја Стевановић и други Каменичани и Матејевчани су радили и на познатој цркви св. Александра Нев-

ског у Софији, завршеној 1912/13. године. Каменоресци из Каменице и Г. и Д. Матејевца су свој занат, који су научили од мајстора Италијана у Нишу, обављали и у Србији. Они су радили и на згради Народне скупштине у Београду. На тој грађевини, сем поменутог Андреје, радили су и Мишић Милан, Мишић Стеван, Мишић Никола, Крстић Лазар као и други Каменичани и неколико Горњоматејевчана. Ови последњи учествовали су и у радовима на цркви у Лапову. Иначе, док нису научили каменорезачки занат и Горњоматејевчани су одлазили на пољопривредне радове велепоседничких имања у Румунији (Ваља по некој печалбарској традицији из Г. Матејевца данас има скоро 500 радника у индустрији Ниша, више него и из једног другог нишког села). Неки су печалбари и у Турској обављали покућарске послове. Од интереса је истаћи и то, да је доста Каменичана и више Горњоматејевчана обављало каменорезачки занат и у старој Југославији, иако је винарство у тим селима постало привредна специјализација. И тада су одлазили у Софију, а радили су каменорезачки занат и у многим местима Југославије, између осталог и у Београду, Сарајеву и Аранђеловцу. Неки су се одселили и отворили каменорезачке радње по разним местима Србије. Сава Јанковић „Врућин“ отворио је радњу у Пожаревцу, други у Петровцу на Млави, Зајечару. Мада је одлазак у печалбу у социјалистичкој Југославији сасвим престао, јер су печалбари постали фабрички радници, каменорезачки занат се није сасвим изгубио. У Г. Матејевцу, нпр., искључиво каменорезачке породице су Врућини и Црвењини. Двдесетих година овог века одлазило се у печалбу и због тога што су бројна села Нишке котлине пострадали за време бугарске окупације у првом светском рату. У топличком устанку (1917. г.) страдало је више села. Тада је опустело и колониистичко село Александрово на мраморској површи, чији су насељеници од 1880. г., увођењем гвоздених плугова на место ранијих дрвених ралица и других техничких и пољопривредних мера, унели „нов дух и нове методе, у рад и живот овога краја“.³¹⁰

Прелазак на капиталистичку пољопривреду и у селима Нишке котлине изазвао је распадање патријархалне породичне задруге, дотада колективног организатора сеоске привреде, и раслојавање села. На те појаве нарочито је утицао, у времену од 1882. до 1892. а унеколико и до 1912. године, снажан развој робно-новчане капиталистичке привреде у Нишу.³¹¹ Пораст становништва, у вези са природним прираштајем и нови производни односи произашли стварањем новчано-кредитних установа — довели су до уситњавања сељачког поседа најпре у насељима слива Јелашничке реке,³¹² а затим и у већини пољских села као и до пауперизације економски слабијих домаћинстава. Ти процеси су се у капиталистичкој Југославији одразили на појаву безземљаша и то поглавито у селима југоисточног дела котлине,³¹³ а затим и у неким пољским селима. Тако се у многим насељима почео осећати проблем аграрне пренасељености. Насупрот томе, капиталисти су водили трговину са сељачком земљом. У старој Југославији, у трећој фази развитка поседовних односа, отпочела је интензивна купо-продаја земље на Горици и Бубњу као и у равни котлине. Године 1937. на Бубњу су неки Горњоматејевчани дотадашње утрине купили у великим комплексима по 1 до 1,5 динара по 1 кв. метру.

Истовремено, они и нишки велепоседници продавали су нека земљишта по знатно вишим ценама. Један комплекс земљишта продат је нишкој циглани по 4 динара од 1 кв. метра. При почетку насељавања Бубња сточарске утрине и „чалије“ (жбуње и трњаци) по којима се и брдо Бубањ звало Чалија, су испарцелисане и као кућни плацеви скупо продаване насељеницима све до другог светског рата. У ивичним крајевима Јагодин мале зеленаш Мика Арација, који је разним махинацијама приграбио многу сељачку земљу, насељеницима је ту исту земљу око 1937—8. год. продавао за кућне плацеве по 3 динара од 1 кв. метра. Трговина земљом, на прилазима Ниша и у равни котлине, била је тада једно од најомиљенијих и најуноснијих занимања нишке буржоазије и сеоских газда.

* * *

Иако се највећи број крвних задруга распао пре 1900. године тај је процес у неким селима трајао све до 1930. године. Остатака задружног живота, што је од интереса нагласити с обзиром на јак уплив града Ниша и велику комуникативност области, и данас има у појединим селима. И у првој деценији нашег века било је појединих крвних задруга које су имале и по неколико десетина чланова. Таква је била и крвна задруга Величка Стојковића од рода „Бузуци“ у селу Кнежици. Око 1910. године имала је 44 члана. До 30 чланова имало је више задруга и у времену између два светска рата, а неке и до пре неколико година. У селу Сувом Долу задруга Милана Јоцића до 1957. године имала је 34 члана, а у Белотинцу Станковића („Будимкини“) 1962. г. 27 чланова. Знатан број чланова имале су до последњих година и задруге Цветковића у Горњем Међурову, Милосављевића и Ђурића у Чапљинцу и још неколико других у осталим селима.

Несумњиво прогресивну улогу у развоју пољопривреде и заштити интереса произвођача имале су у нишким селима новчано-кредитне установе. Најстарије су основане у последњој четвртини XIX века. Једна од првих била је „Прва кредитно-потрошачка задруга Јелашнице“ основана 1892. године. Ова задруга, коју је основало 13 задругара, имала је 1912. г. 500 уписника.³¹⁴ У селима северног обода међу првим, основана је Прва набављачка задруга у Малчи 1905. године. У прво време имала је око стотину чланова.³¹⁵ У пољским селима јужног дела котлине и у неким нишавским, сличне задруге основане су касније. Најстарија задруга у моравском делу је Набавно-продајна задруга у Белотинцу. Она је основана 1925. године. У осталим селима задруге су основане тек у најновије време.

Са развојем производних снага у последњој четвртини XIX века земљорадња и сточарство добијају подједнак значај у низинским селима. У већини развија се и трговина. Трговало се са Солуном, где се извозила стока, затим са Софијом и Видином. У Софији је јелашнички трговац Ранђел Цветановић размењивао вино за жито. Кириције су одлазиле преко Прахова у Видин и односиле вино за со и гас. Оснивањем задруга трговина је ојачала. Трговало се грађевинским материјалом, житом и пићем. Трговина вином давала је највеће приходе. Због тога су осниване и

винарске задруге. Међу њима истицала се винарска задруга у Јелашници. Њу је 1930. године основало 16 домаћинстава.³¹⁶ Насупрот њој, винарска задруга села Малче била је удружење 20 богатих сељака. Члан ове задруге могао је постати само онај произвођач који је могао као свој удео да унесе 1.000 литара вина, што је већини сиромашнијих сељака било немогуће.³¹⁷ Приноси њихових винограда били су ниски јер је обрада била примитивна и због немогућности набавке основних производних средстава. Уз то, о унапређењу пољопривреде од друштвених институција старао се једино Лозни расадник у Нишу. Његова прогресивна улога види се и у томе, што је још у XIX веку организовао курсеве за подизање пољопривредне културе. Те су курсеве обично похађали учитељи који су стечено знање преносили у села на произвођаче. Тако је 6. и 7. IV 1898. г. у нишком лозном расаднику одржан дводневни курс о калемљењу лозе и воћа, а 25. V исте године у Централном расаднику за америчку лозу једнодневни курс о калемљењу зелених ластара винове лозе и воћа.³¹⁸ Међутим, скоро 50 година од ослобођења Ниша од Турака није била одржана ни једна шира пољопривредна манифестација. Тек на иницијативу учитеља Димитрија—Мите Цветковића одржана је прва пољопривредна изложба у Нишу 1925. године.³¹⁹ Но, и та је изложба имала само локални карактер. Тек друга, тзв. „Општа пољопривредна изложба Моравске бановине“, одржана од 28. IX до 1. X 1940. године, имала је шири значај. Али, на овој изложби нису учествовали сељаци као непосредни произвођачи, већ нишки велепоседници и сеоске газде. Тако, нпр., живину „јаребичаста талијанка“ излагали су: Марушка Киндлајн из Габровца, Милутин Ђулизибарић из Ниша, Момчило Легарски из Ниша, инж. Милан Јоксимовић из Ниша, а живину „плимут-рок“ Драгиша Цветковић, председник профашистичке владе Југославије, Милутин Ђулизибарић и слични. Овај други капиталистички велепоседник изложио је и многе друге узорке укључујући и фазане, голубове и зечеве.³²⁰

То што је модернија пољопривреда у Нишкој котлини била заступљена једино на великим поседима, резултат је тешког живота ондашњег сељака. Он није могао организовати рационалну пољопривреду јер је грцао у беду. По архивским истраживањима Ђ. Стаменковића најтеже стање сељака у заосталој привреди Нишке котлине било је за време светске кризе. Тада су на територији Нишког среза нека села употребљавала шећер или пшенични хлеб само два до три пута годишње прослављајући неку од својих породичних свечаности.³²¹ Сељак—пролетер, који је поглавито од 1930. године почео да ради фабрички посао, морао је у дневној миграцији да проведе и преко 12 часова идући пешице од села до фабрике. Таквих истрошених радника, данас пензионера, има и у селу Аз Бресници под Малим Јастрепцом, удаљеној од Ниша 25 км. С друге стране, глад за земљом која је довела до обешумљавања стрмих шумских терена, пореметила је природну равнотежу предела и изазвала убрзану ерозију. Тако је уништено око 70% шумског земљишта у горњем сливу Јелашничке реке на коме су ерозијом разривене крчевинске оранице („брзоберине“ или „брзодерине“). Деструкција природне географске средине омогућила је образовање бујичних легла и њихових поплава. И данас, и поред свих предузетих мера на регенерацији предела и регулацији

и асанацији бујичних легла и бујица, после нешто јачих и обилнијих падавина, Јелашничка и Кутинска река редовно плаве котлинску равну и уништавају усеве.

НЕКЕ САВРЕМЕНЕ ПОЈАВЕ И ДРУШТВЕНОГЕОГРАФСКИ ПРОЦЕСИ

Као што је познато, у другом светском рату Ниш је тешко пострадао. По износу насеобинског разарања и привредног уништења он долази међу југословенске градове који су најтеже пострадали. Читави насељски крајеви били су многобројним бомбардовањем готово потпуно уништени. Индустриска постројења су била демолирана, а привреда у целини опустошена. Само индустрији нанета је штета у износу од 738 милиона старих динара, а капацитет смањен за 45%.³²²

Међутим, у десетогодишњем периоду обнове и социјалистичке изградње учињени су велики напори и уложена огромна средства, да се град и привреда обнове и унапреде. Највећа пажња била је усредсређена на индустријски развитак, што је сасвим у складу са регионалном улогом Ниша и његовим интеррегионалним значајем. Са инвестицијама од преко шест милијарди старих динара,³²³ индустрија је већ у 1955. г. у бруто продукту града учествовала са преко 27 милијарди старих динара (82,45%), а у националном доходу са 10 милијарди (81,22%). Фундаментални значај добила је метална индустрија, која је 1955. г. учествовала у бруто продукту града са 35,80% а у националном доходу са 36,20%.³²⁴ Подигнут је читав низ индустријских погона те се Ниш са 23 индустријска предузећа уврстио у најзначајније индустријске градове државе. Поред металне индустрије широко су познате и: дуванска индустрија, електроиндустрија, текстилна индустрија, индустрија коже, индустрија гуме, дрвна индустрија, графичка индустрија, индустрија грађевинског материјала, прехранбена индустрија и хемијска индустрија. У овако разгранатој индустријској делатности, разуме се, доста је погона различног капацитета и производне моћи. Уопште узевши, може се рећи да у нишкој индустрији мања и средња предузећа учествују са 3/4 а већа и највећа са 1/4 бруто продуката градске привреде. У предузећа, која су се успешно укључила у привредну реформу реконструкцијом застарелих капацитета и савременом организацијом рада, долазе и Електронска индустрија, Машинска индустрија (МИН), текстилно предузеће „Ратко Павловић“ и фабрика дувана.³²⁵ Нишка фабрика дувана је најмодернија индустрија те врсте и једна од највећих таквих творница на Балкану, а заводи РР електронске индустрије прво и једино предузеће радио и рентген уређаја у Југославији и на Балкану. Електронска индустрија запошљава око 10.000 радника и тиме омогућује животну егзистенцију преко 38.000 становника.

Са револуционарним социјалистичким развитком нишке привреде вршила се истовремено, али у мањим размерама, урбанизација града — стамбена изградња, комунално уређење и културни преображај. Већ 1946. године приступило се снимању и допуни ситуационих планова и претходним студијама за израду генералног плана. Нова скица начелно је усво-

јена од стране Градског народног одбора крајем 1949. године, а генерални урбанистички план прихваћен 1952. године. По овом плану предвиђа се ширење града претежно ка северу на десну страну Нишаве, до падина Виника, и источно, ка Нишкој Бањи. Ти су терени врло погодни за изградњу јер су изнад катастрофалне воде и благо су нагнути ка југу. Уз то, они су повољног геолошког састава и слободни за изградњу. Приградска зона Ниша простире се на око 120 км² и пружа се од рудника Јелашнице, обухвата Нишку Бању и све терене између бање и града; на западу досеже до реке Мораве, на југу укључује брдо Бубањ и долину Габровачке реке, а на северу цео Виник до села Комрена. То значи да обухвата уже дно котлине од Сићевске клисуре до ушћа Нишаве.³²⁶

Међу најважнијим остварењима урбанистичког обликовања Ниша, истиче се најпре потпуна реконструкција градског центра и најпрметнијих артерија које се у њему стичу, затим изградња градских четврти Криве ливаде и Чаира, уређење унутрашњости Тврђаве, изградња радничког насеља према Тутуновића подруму, каптирање врела у селу Студени и довођење водовода у град, уклањање трамвајских шина и успостављање линија градског аутобуског саобраћаја, електрификација приградских насеља као и изградња бројних репрезентативних зграда општедруштвених, друштвенополитичких и културних институција. Размештај свих важнијих градских објеката новог географског лика Ниша — модерног индустријског града, универзитетског средишта, културно-просветног, административно-политичког, здравствено-лечилишног и туристичког центра, — ситуирали смо на „Плану Ниша“ 1963. године и указали на значај градских функција. Стога, на овом месту, указујемо само на опште карактеристике социјалистичке изградње и достигнућа, што у резимираним резултатима показују следећи подаци: 1945. г. Ниш је имао 8 привредних организација у друштвеној својини, а 1965. године 105 привредних организација. Од 22 индустријске гране Ниш има 14. По плану за 1965. годину привреда Ниша остварује: 248 милијарди старих динара друштвеног бруто прихода, 89 милијарди старих динара националног дохотка — у чему друштвена привреда учествује са 93,2%. Вредност извоза индустријских производа достиже 20 милијарди старих динара.³²⁷ На 3 факултета са осам одсека и 4 више школе стиче високо и више образовање преко 10.000 студената, а у 27 основних и средњих школа учи око 35.000 ђака.

Међутим, ова огромна достигнућа разумљиво не значе да су у Нишу за двадесет година социјализма решени сви актуелни проблеми у животу града. Напротив, они су и данас бројни, а неки од њих постављају се као нужне потребе. У том погледу, поред оскудице у стамбеном простору — хроничне болести многих градова у свету нашег времена — акутни су проблеми велика аерозагађеност ваздуха (3.600 тона чађи и pepела годишње пада на град), неразвијена трговинска мрежа друштвеног снабдевања (око 70 одсто промета свежих животних намирница обавља се на сељачким пијацама), неизведена регулација многих улица (35 одсто улица је непоплочано), недостатак јавних купатила (постоји само једно изграђено пре другог светског рата), нерешено питање градског

гробља, а нарочито изградње новог железничког чвора.* Због овог нерешеног питања трпи велике штете и привреда Ниша и друштвена заједница.

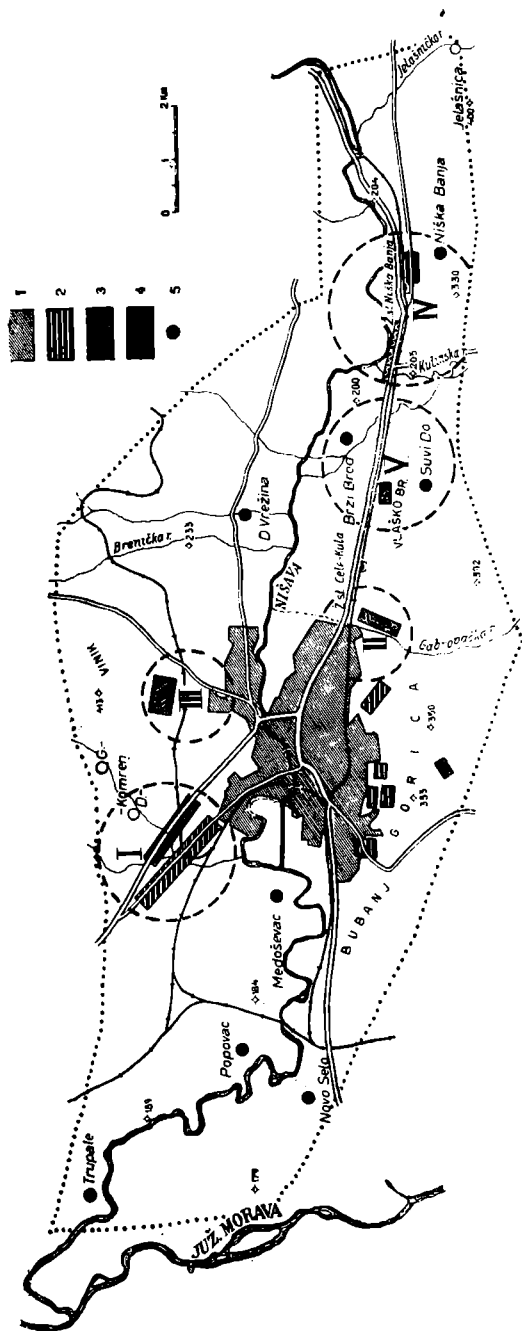
На данашњем степену привредног развика, Ниш је у просторном размештају најконтрактивније место у југоисточној Србији. Према једној анкети коју је *Ј. Ђирић* извршио 1959. године, Нишу као дневно мигрирајућа радна снага је гравитирало 290 насеља са територије од 3.000 км².³²⁸ Данас је његова утицајна сфера још већа. Због динамичког развика и јаке концентрације радничког становништва, које се нарочито у последњих десет година у масама насељава на читавом простору приградске зоне, у Нишкој котлини савремене географске појаве чине многи сложени процеси. Сваки од њих захтева посебно студиозно проучавање. Ипак, чини нам се, сва та научно врло значајна тематика може се у најгрубљим цртама окарактерисати са три битне компоненте: 1., пољопривредна приградска и привредна специјализација; 2., деаграризација ужег дна котлине и прибрежног побрђа; и 3., конурбација деаграризованог простора.

С обзиром да смо у више посебних студија, а нарочито у радовима „Физичко-географске и привредно-географске одлике слива Јелашничке реке” (1954. г.), „Пољопривредна економија „Бубањ” 1965 г. (са Ж. Мартиновићем), „Дворишно баштованство у околини Ниша” 1965. г. (са Ж. Гајићем), „Производња малина и јагода у околини Ниша” 1965. г. (са Ж. Гајићем), „Специјализовано повртарство у Јужном Поморављу” 1965. г. (са Ж. Гајићем)³²⁹ детаљно расправили савремену социјогеографску и регионалну економскогеографску проблематику Нишке котлине и неких околних области, то у овом раду приказујемо само процесе деаграризације и конурбације с освртом на пратеће појаве и њихове последице.

Разврставање насеобинских језгра приградске зоне Ниша, у просторној дистрибуцији, изражено је у три главна вида: 1., настањивање периферних крајева Ниша; 2., оснивање нових насеља; и 3., насељавање при ранијим селима. Периферно настањивање око градског организма Ниша, управљено је у четири оријентациона правца, југозападном — бубањском, јужном — горичком, североисточном — пантелејском и северо-западном — комренском. У првом су периферна насеља „Стари Бубањ”, „Ледена Стена”, „Нови Бубањ” и „Перутинско насеље”, другом „Тутуновића подрум”, „Кованлук” и „Калач”, трећем „Пантелејско насеље” и „Насеље Маршала Тита”, а у четвртном „Комренско насеље”.

Насеље Стари Бубањ се бурно развило у последње две деценије. Оно је на простору између брда Бубња, лесковачког друма (данашња улица Војводе Путника) и железничке станице. Ово је насеље, као што је поменуто, почело да се изграђује у међуратно доба. Подигнуто је знатним делом дивљом градњом („зидање на бегане”). До спровођења водовода, становништво је оску-

* О неким аспектима топографског обликовања Ниша у прошлости и новом предлогу за решење проблема нишког железничког чвора, вид: М. Јовановић — Просторна структура градова у урбанистичком планирању (Зборник Техничког факултета у Нишу, Год. 1966/67, Ниш 1967).

Ск. 2. — Насеља Нишке приградске зоне и савремени агломерациони процеси. I — Нишко-комренска агломерација; II — Нишко-габровачка агломерација; III — Нишко-виничка агломерација; IV — Нишкобањска агломерација; V — Брзобродска агломерација. 1 — Територија Ниша до 1960. године; 2 — Насељавање нових периферних крајева Ниша; 3 — Нова радничка насеља Нишке приградске зоне; 4 — Нови крајеви ранијих насеља; 5 — Насељавање у ранијим селима.

девало у води јер се морало снабдевати са железничке станице. До завршетка пошумљавања брда Бубња („зелени појас Ниша“) 1953. г. стално је било изложено бујичним поплавама. Стари Бубањ настањују железничари, радници и службеничко особље. Насеље Ледена Стена, западно од Старог Бубња (дашашње улице Никодија Стојаповића „Татка“) је такође почело да се настањује у међуратно доба. И оно се бурно развило после ослобођења. Изграђено је на одсеку бубањске терасе поред прокупачког друма и аутопута. Насељавају га радници и железничари из нишких села и околних крајева. Нови крај овог насеља је у алувијалној равни Нишаве у потесу Ледена стена. До 1963. г. ту је било подигнуто 35 кућа. Као на Старом Бубњу, и на насеобинском простору Ледене Стене биле су утрине, у вишем, и оранице и ливаде, у нижем делу на атару села Медошевца. Насеље Нози Бубањ лежи на северним нижим странама брда Бубња. Оно је под зеленим појасом Ниша. Подигнуто је дивљом градњом од 1960. године. У 1963. години имало је преко 30 кућа. Током лета 1963. године у овом насељу за недељу дана изграђиване су једна до две куће. Насеље је руралне физиономије са малим кућицама од којих су неке од „дугле“ (непечене цигле). Куће су подигли досељеници из села: Грудаш и Дубово (у долини Топлице), Пуковца (у Пустој реци) добричког Балајнца, алексиначког Кормана, пишке Јелашнице и других места. Нови Бубањ је насеље радника и железничара. На простору овог насеља земљиште је било под ораницама. Перутинско насеље се локализовало у горњем делу Бубањске долине код Калачом. И ово је насеље руралне физиономије. Као у Новом Бубњу и у Перутинском насељу, становништво се водом снабдева из бунара. Настањују га претежно радници досељеници из селичевичког села Перутине, затим из Кнежице, Ђурлине и Малошишта. На простору овог насеља земљиште је било под ораницама и виноградима.

Периферијска прибрежна насеља на Горици — Кованлук, Тутуновића подрум и Калач — основали су углавном досељеници из најближих села. У вишем делу насеља Тутуновића подрума, куће су у горичким виноградима између старих вила. Оне, као и куће на Калачу, узлазе уз Горицу до темена. Главнину досељеника чине радници из села Влазе и Вукманова. Само од 1958. до 1963. године у Кованлук се доселило преко 90 кућа из села Влазе. И ова су насеља сеоског карактера. Делом су подигнута и на ранијим ораницама.

Насеља Пантелеј и Маршала Тита, око матејевачког пута и књажевачког друма, почела су се знатније насељавати још од 1930. године, али се у широким размерама настањују тек од ослобођења. Највећи број досељеника у овим насељима је из Горњег Матејевца. До 1963. г. из тог села се доселило преко 100 породица. Пантелеј и Насеље Маршала Тита су једина уређенија периферна насеља Ниша. На простору ових насеља биле су житне оранице, виноград и утрина.

Насеље Комрен, између хумског и београдског пута и аутопута — један од четири Комрена Нишке котлине — је једино периферијско насеље Ниша које у приближно истом односу настањује особље разних непољопривредних делатности и то у приближно истом броју. Насеље је махом стихијски изграђено на слободном простору и међупростору појединих индустријских предузећа. Насеље Комрен је локална заједница градско-сеоског карактера.

Нова радничка насеља у приградској зони Ниша и делимично ван ње су: Нови Комрен, Габровачка Река, Насеље Виник, Насеље Никола Тесла, Ново Александрово и Нови Просек. Једино ново пољопривредно насеље у Нишкој котлини су Чокалци.

Нови Комрен, између села Д. Комрена и Комрена, је највећа и по свом географском положају једна од најперспективнијих радничких насеобина на домаку Ниша. По темпу развитка у последњој деценији, Нови Комрен се може уврстити међу најдинамичнија нова насеља. Развивши се на простору од неколико десетина хектара, Нови Комрен се територијално већ стапа са Доњим Комреном и градским организмом Ниша и чини нишко-комренску агломерацију. То је најизразитији пример конурбационог процеса у Нишкој котлини. Нови Комрен насељавају радници из многих села Нишке и Алексиначке котлине, затим од Лесковца, Прокупља и других околних области. Знатан је број насељеника и из удаљенијих крајева. Досељавање из Нишке и Алексиначке котлине је непрекидно. Само из алексиначког села Веље Поља до 1965. г. доселило се више од 20 породица. Неки досељеници из удаљенијих крајева дошли су у групама. Тако су доселили и насељеници од Подујева. Мада се у овом насељу подижу и зграде градског типа, оно је локална заједница сеоско-градског карактера.

Насеље Габровачка Река је у долини истоимене реке дуж пута за село Габровац. Локацију овог насеља омогућила је изградња одбрамбеног наопа којим је бујична Габровачка река у средњем и доњем току регулисана. Ово насеље, подигнуто поглавито од 1960. године на ораницама, је руралног типа са многим примитивним кућицама. Мале куће су двоодељне или троодељне, често комбиноване градње. То су тзв. „тугларе—кованице” и „зидаре—кованице”. Габровачка Река је радничко насеље досељеника из села Габровца, Вукманова и Вербатова. На излазу долине Габровачке реке у уже дно котлине, преко нишке улице Марина Држића изграђене 1963—64. г., територијално се везује за нишка периферијска насеља „Беле Кула” и „Црвена звезда”. Ова габровачко-нишка агломерација је други пример изразитог конурбационог процеса.

Виничко насеље се образовало под Виником (413 м), на северном прибрежју. Оно је изнад Пантелеја, поред каменичког пута и зајечарске железнице и у међупростору каменичког и матејевачког пута. Насељава се од 1947. године на ранијим ораницама и виноградју. То је претежно рурална радничко-службеничка насеобина досељеника из Каменице, Доњег и Горњег Матејевца, Бренице и сврљишких села. У ово се насеље већ преселило око 60% млађег нараштаја из Каменице. Постепено прелазе и старији људи, али се они теже одвајају од земље јер читав терет обраде носе на својим плећима. Сматра се да се до 1965. године скоро пола села Каменице преселило у ово и друга приградска насеља. Виничко насеље се последњих година територијално спаја са нишким периферним насељем Пантелеј у виничко-нишку агломерацију. Ово је трећи конурбациони процес у Нишкој котлини.

Насеља Никола Тесла, Нови Просек и Ново Александрово су друмске насеобине. Прво је на споју заплањског и нишавског друма, друго пред Сићевском клисуром на излазу манастирско-просечког пута на нишаваки аутопут, а треће на раскрсници бресничког и других малоја-

стребачких путева са прокупачким друмом. У насељу Никола Тесла и у Новом Александрову насељеници су поглавито радници из запаљњских односно малојстребачких села, а у Просеку радници и земљорадници околних села. Међу овим друмским насељима, најразвијеније је Никола Тесла. У овом насељу је и индустрија обојених метала „Ђуро Салај“. Оно је градско-сеоског а остала сеоско-градског карактера. У насељу Никола Тесла, које овдашње становништво зове „Шеста караула“ или „Број 6“, саграђено је више лепих вила. Од овог насеља, које припада зони Нишке Бање, дуж нишкобањског друма у ланчаном низу су виле и летњиковци до прилаза Нишкој Бањи. У Нишкој котлини то је пример друмско-радничког и излетничко-бањског конурбационог процеса. Територијалним срастањем ове и брзобродске конурбације и ове друге и Ниша, створиће се до осамдесетих година нашег века преко 10 км дуга „Нишкокотлинска конурбација“. Она ће испунити сав простор равничарског и прибрежног нишавског дела котлине и биће једна од највећих градских конурбација Србије.

Приградско пољопривредно насеље Чокалци је на сектору Горице у потесу Антоглијска чесма. Засељено је као раселица села Горње Врежине. До 1963. године у ово се насеље преселило десетак кућа из Горње Врежине и неколико из Коритњака и других ободних села. Чокалци су виноградарско-сточарска насеобина приградске и привредне специјализације. Нека домаћинства пресељеника су у међуратно доба покуповала око данашњег насеља знатне комплексе велопоседничког земљишта. Она су на утринама подигла винограде. Неки виногради се простиру и на површини до 1,5 ха. Грожђе и вино становништво продаје и ван нишког тржишта, а извози га и за Београд и Загреб. Сем овог новог пољопривредног насеља, у котлини је разасуто и више виноградарских заселица Горњоматејевчана. У најновије време, они су се почели насељавати и на своја удаљена имања. На њима одмах подижу винограде настављајући да се баве омилјеном и рентабилном виноградарско-винарском специјализацијом. Једна таква заселица је на темцу бубањске терасе.

Насељавање радника, који у слободном времену обављају разноврсне допунске послове, у постојећа села котлине сконцентрисано је поглавито на пољска села на приступним путевима Ниша или у његовој непосредној близини. Највећи број досељених радника населио се у Медошевцу, Доњој Врежини, Новом Селу, Поповцу, затим у Брзом Броду и Сувом Долу, Нишкој Бањи, као и Малошишту, Чапљинцу, Вртишту и Трупалу.

Села Медошевац, Ново Село, Доња Врежина и Поповац су на путу територијалног срастања са периферним насељима Ниша. Овај агломерациони процес извршиће се у скорије време. Од интереса је истаћи да је у селу Медошевцу сем радничког насељено и бројно становништво многих других пољопривредних делатности. Овде су досељеници не само из Нишке котлине и околних области, већ и из најразличитијих крајева и места Србије. У том конгломерату становништва и професија има ових струка „од рабација и дунђера до интелектуалаца и пензионера“. Но док је, дакле, непољопривредна структура Медошевца урачунавајући и аутохтони живаљ јер се и из њега — као и готово свих осталих села Нишке котлине стариначко становништво (са 30 до 80%), изузевши неколико добричких села, укључено у индустрију — типично

градска, начин живота и физиономија насеља су рурални. Доњу Врежину насељавају радници из околних села, Заплања и сврљишког краја. У Поповцу је, сем радника досељених из разних крајева и места, настањен и већи број железничара јер је ту главна теретна станица Ниша. Ново Село је типична друмска радничка насеобина дуж прокупачког друма.

У Брзом Броду, који се на великом простору развио између Нишаве и нишкобањског друма и већ се спаја са котлинским делом Сувог Дола и крајњом периферијом Ниша око нишкобањског друма уобличавајући контуре брзобродске конурбације, — насељено је претежно радничко становништво из села са северног обода. Међутим, у котлинском крају села Сувог Дола нема бројнијих досељеника из Нишке котлине, већ једино из Заплања. Главнина насељеника је из села: Сопотница, Драговље, Копривница, Јагличје, Дуга Пољана, Краставче, Гаџин Хан, Драшкова Кутина и Радикина Бара. Насељавање у Бањи извршено је поглавито око старог нишавског друма код железничке станице. Ту су досељени земљорадници из Јелашнице и радничко и службеничко становништво са „свих страна”.

Насељавање у равничарском крају села Малошишта и Чапљинца представља и пресељавање становништва тих насеља са старих неподесних на нове погодније положаје дуж комуникација на којима струји живот. Силажење Малошишта са брдских, ерозијом захваћених, падиша Селичевике на стари јужноморавски друм почело је још у међуратно доба. До 1963. г. у котлинском крају Малошишта било је изграђено око 300 кућа. Многе од њих су од трајног материјала и најлепше градске градње. Као Малошиште, са ободног на низински друмски положај спустило се и село Јасеновик на сврљишкој котлинској страни. И висинско село Коритњак је такође прешло са сувопланинског истоименог огранка у Нишку Бању, Суви До и друга котлинска насеља. Пресељавање радника из Великог и Малог Чапљинца, у јужном делу котлине, врши се у „Чивутску малу” између старог моравског друма и железничког насипа. Ту купују плацеве и насељавају се и радници из околних села. Знатан је процес насељавања индустријских радника и земљорадника и у нишавска села Вртиште и Трупале, јер су земљишта њихових атара плодна и доскоро врло јефтина. У селу Трупалу више породица је досељено из околине Пирота. „Пироћанци” по нишким пољским селима раде као зидари. У Трупалу има земљорадника досељених и од Крушевца и других крајева. У Вртишту насељеници су такође са „разних страна” и „мешовитих” занимања. Неки од њих доселили су се из Метохије. У овом селу већ има досељеничких породица у приближном истом броју као и домородачких. Иначе ова села, за разлику од осталих, нису ни на погоднијој друмској ни железничкој комуникацији (саобраћају са Нишом преко аутопута и желез. станице Топаница), али се насељавају јер се раднички живот у Нишкој котлини данас одвија „на точковима” (мотоцикли, мопеди, бицикли).

* * *

Из прегледа концентрације радничког становништва у приградској зони Ниша и ван ње — који је било нужно приказати да би се ове појаве суштински правилно схватиле — види се да је тај феномен просторно врло раширен. Његов динамички развој планиметријски и статистички

није праћен, те се бројчаним показатељима не може тачно представити, Међутим, на основу наших теренских проматрања, може се приближно рећи да је око 40% односно око 45 км² приградског простора захваћено деаграризацијом и да је исти у процесу насељавања. Потпуна деаграризација и конурбација извршиће се, по свој прилици, за следеће две деценије.

По мишљењу *J. Ђирића* у конурбационом појасу града Ниша, који се од 1944. до 1964. године територијално и бројно удвостручио (1948. г. 49.332 у 1961. г. 81.165, данас преко 100.000 становника), — настањеном 1965. г. са преко 125.000 људи — урбано прожимање и срастање насеља већ је обављено. Број становника у 11 ванградских атара Ниша (Брзи Брод, Д. Врежина, Д. Комрен, Медошевац, Нишка Бања, Габровац, Ново Село, Паси Пољана, Поповац, Суви До, Нови Просек) за 15 година (1948.—1963.) порастао је за 115% (од 8.170 на 17.603), а на градском атару Ниша, за исто време, за 100% (од 49.332 на 98.000 становника) што значи да је на сваког староседеоца у поменутих 11 ванградских атара дошао по један нов становник.³³⁰

Процеси деаграризације и урбанизације, који су Нишку котлину захватили интензивније него многе друге области Србије, одразили су се и на битна социолошко-економска збивања и проузроковали дубоке друштвеногеографске последице. Миграциони радни притисак покренуо је нову фазу поседовног уобличавања и код фонда земљишта у индивидуалној својини. Најпре треба нагласити, да је Аграрном реформом у социјалистичкој Југославији на велепоседима створен друштвени фонд земљишта. На њему су основане друштвене економије или је земља разделена безземљашима. Тако је оформљена и Економија за производњу семенске пшенице у Белотинцу на поседима буржоаског политичара Милана Јоксимовића. Велепосед Пере Вукићевића, адвоката из Ниша, у потесу Рибник од око 50 ха (између рујничког и хумског и кнажевачког пута и Горњег Комрена) у парцелама од 70 ари су добили сиромашни аграрни интересенти. На овом земљишту подигнут је знатан део Новог Комрена. Урбанизован је и део ранијих имања Горњоматејевачког манастира св. Јована (код „Трошарине“ око 7 ха, код Маузолеја веће површине). Деаграризација приградског подручја Ниша и депопулација ободних и удаљенијих села као симултане појаве активирале су механизам купо-продаје земље. У том процесу изразила се економска експанзија Горњоматејевчана. Неки од њих су, вични трговини земљом, једновремено продавали имања у приградским селима а куповали у удаљенијим. Ова агилност се свакако огледа и у томе, што Горњоматејевчани имају своју земљу у атарима 14 села Нишке и Алексиначке котлине: Врежина, Брзи Брод, Јелашница, Габровац, Власе, Топоница, Ђурлина, Александрово у Добрићу, Бубањ и друга. Купо-продаја није нарушила нивелацију аграрног максимума од 10 ха, који имају многа Горњоматејевачка домаћинства, али је донела знатну имовинску корист. Јер, Горњоматејевчани купују родну добричку и моравску земљу удаљенијих села из којих одлазе радници јевтино, а продају приградску много скупље. До 1963. г. у добричким селима земља се продавала 30 динара по 1 м² (у горњоматејевачком атару ценила се 90 до 120 динара), а на домаку и периферији Ниша 400 до

1.000 динара. Поменуте године, нпр., плацеви за насељавање у Новом Бубњу продавали су се по 400 динара по 1 м², на Леденој Стени 500 динара, а на Старом Бубњу и Пантелеју и до 1000 динара. Последњих година цена земљишта услед перманентне деаграризације знатно је поскупела чак и у пространом атару Вртишта где је до 1963. г. била врло јефтина. Међутим, мада Горњоматејевчани држе врло добру радну и запрежну стоку, поглавито волове (остала па чак и млекарска села — Хум, Рујник, Бреница, Паси Пољана — радије краве) и обилно ђубре земљу вештачким гнојивом нису у стању да благовремено обраде удаљена имања те се на њих расељују оснивајући поменуте дисперзне заселице.

Депопулација ободних насеља и концентрација исељеног становништва у равничарском делу котлине, створили су, дакле, нову структуру поседовног поретка. С обзиром да је посед основно производно средство сељачког газдинства, потребно је дати преглед ранијих категорија макар и на основу података за срез Ниш,³³¹ и то за 1954. годину, јер је — како је то сасвим правилно уочио и *Ј. Ћирић*³³² конурбациони процес од 1955—1956. добио „експлозивни“ облик.

Структура пољопривредних домаћинстава према величини земљишног поседа³³³

Величина поседа у ха	Број домаћинстава
од 0,01 до 0,05	169
од 0,06 до 2	10.484
од 2,01 до 3	8.267
од 3,01 до 5	12.242
од 5,01 до 8	8.484
од 8,01 до 10	2.514
преко 10	1.748
	Укупно 44.908

Као што се види, макар да је у питању само груба али ипак унеколико применљива представа јер нишки срез 1956. г. није био тако простран као што је данас и углавном је обухватао Нишку котлину, и тада су преовлађивале, као што смо то већ нагласили, категорије малог и средњег поседа. Ипак био је знатно заступљен и већи посед (5—8 ха) па и највећи (неиздељене крвне задруге). Међутим, већ 1963. г. и у удаљенијим пољским селима, која су због тога мање захваћена процесом деаграризације, уситњавање поседа је било врло знатно. У селу Белотинцу, нпр., око 30% домаћинстава (око 100) су безземљаци или пак одржавају минијатурне поседе од 20 до 50 ари. У селима слива Јелашничке реке још 1953. г. највећи је број домаћинстава био са укупним малим поседом од око 3 ха. Разумљиво, такав земљишни фонд, на слабо продуктивном земљишту југоисточног дела области, ни тада није могао да подмири основне потребе за живот великог броја домаћинстава, те се становништво морало укључити у непољопривредне делатности.³³⁴

Ситна поседовна структура рељефно се одражава и на систем аграрне парцелизације. Тракасте и каишасте парцеле све више доминирају у аграрном пејзажу. Једино у Горњем Матејевцу честе су веће квадратне парцеле под житним и другим културама.

Депопулација ободних насеља и у Нишкој котлини отворила је проблем обраде земљишта. Онде где се не врши кооперација са задругама, земља је махом слабо обделана јер се о њој старају стари људи и жене. Насупрот томе, у пољским и другим радничким селима марљиво је обрађен и последњи педаљ. Горњоматејевчани и имућнија домаћинства економски специјализованих села, недостатак радне снаге решавају најмљивањем надничара. У Нишкој котлини на пољопривредне радове долази сиромашно становништво планинских села из сврљишких, заплањских и алексиначких села. У Горњем Матејевцу пољске радове и бербу грождја врше надничари из алексиначког села Врела, заплањских Шебета, Вртопа и Сопотнице и сврљишких Гушевца и Извора.

Досељено радничко становништво на мањим окућницама бави се поглавито повртарством и живинарством. Раднички насељеници имају своје окућнице јер су у куће које су подигли уложили релативно мала средства. Обично се на истом плацу који је купљен за кућу ископа глина и направе „тугле“ или испече цигла, а дрвена грађа донесе из „разваљене“ куће у селу. Пошто се направи нужни смештај од једног или два приземна одељења престаје се са даљом изградњом и настоји да се на окућници организује што рационалнија економија. Ако се, за неколико година, направи пространија зграда, онда се одељења која нису неопходна издају под кирију. У Новом Комрену има више кућа које су власници направили само ради издавања. Они долазе једино кад треба да приме станарину. Млекари и сточари из Рујника у Комрену прво направе штале па кад преведу стоку, те тиме осигурају ранији начин живота и сталне приходе, почињу да граде куће и да се постепено пресељавају из села. У насељу Тутуновића подрум и Кованлуку многи досељеници обрађују винограде и чувају свиње.

Треба нагласити да окућничка привреда радничких насеобина, у много случајева, не само да подмирује домаће потребе, већ доноси и сигурне и осетне па и веће приходе. До скоро јефтина продаја земље и могућност бављења и пољопривредним и индустријским радом, јесу умногоме објашњење зашто су Нишка котлина и Ниш до последњих година били најпривлачнији не само за досељенике из оближњих већ и из удаљенијих крајева. У том погледу карактеристичан је пример браће Ристовића досељеника из Санцака од Новог Пазара који су се тамо доселили из Црне горе од племена Пипера. Ристовићи су продали имање у Санцаку и пошли кроз „целу Србију“ да траже најпогодније место где ће се населити. Када су се уверили да је родна земља на Горици готово најјефтинија и да је и нишка пијаца релативно јефтина и да се могу упослити као радници у нишкој индустрији, они су 1962. године купили плац за кућу с оближњим виноградом. Кућу су саградили у насељу Тутуновића подрум, ископали бунар и почели да обрађују виноград очекујући погодну прилику да се упосле у индустрији. Земљу су купили 1963. године за 150 динара по квадратном метру.

ЗАКЉУЧАК

Ако се карактер конурбације одређује по друштвеногеографском критеријуму, тј. не оцењује се само професионална односно непољопривредна структура становништва, која је код приградског становништва Ниша често само привидна, већ и по начину живота и типологији насеља, — онда се на основу тих показатеља може закључити да се друштвеногеографски процеси Нишке котлине на савременом ступњу развитка карактеришу привредном и приградском специјализацијом, а поглавито специјализацијом у пољопривреду (укључујући и дворишно баштованство) производњи јагода и малина, винарству и виноградарству, на једној, и најчешће, упоредо с тим обављањем непољопривредних делатности. У овом другом случају сем рада у индустрији, примордијалног непољопривредног рада, од значаја су занатска радност (нарочито код добричких села на већој удаљености од Ниша и слабијим приступним саобраћајним везама), грађевинарство (и као стални и као сезонски рад), као и службенички и интелектуални позив. Конурбациони процеси у Нишкој котлини су специфичан облик прилагођавања градској култури у условима новог живота и сељачке еманципације. Стога је неправилно тврдити да је конурбација у приградској зони Ниша већ извршена. Јер, такво третирање овог сложеног процеса значило би затворити очи пред стварношћу. Напротив, конурбација је проблематика која тек треба да се изучава на нишком приградском подручју. Одређивање смерница њеног уобличавања је актуелни задатак свих заинтересованих стручњака.

НАПОМЕНЕ

1. М. и Д. Гарашанин, Археолошка налазишта у Србији (Београд, 1951) 46—49; А. Оршић Славетић, Пренестијска налазишта у околини Ниша (Старијар, X—XI 1935—1936, Београд, 1935—1936) 175—181.
2. М. и Д. Гарашанин, н. д., с. 46—50; А. Оршић Славетић, н. н., с. 174—181; М. Гарашанин; Бубањ код Ниша, насеље рајног бронзаног доба (Археол. преглед 1, Београд, 1959) 26—30.
3. К. Јиречек, Историја Срба, I (Београд, 1952) 10—11; Р. Марић. Дардани (Енциклопедија Југославије, књ. 2, Загреб, 1956) 667.
4. М. Костић, Ко је и кад основао Ниш (Привредни гласник, Год. VIII, бр. 1, Ниш, 1961) 34—35.
5. М. и Д. Гарашанин, н. д., с. 175.
6. Уп. Византијски извори за историју народа Југославије, I, (ПИСАН, ССХLI, Византолошки институт, књ. 3, Београд, 1955) 11; Грчки извори за Бугарску историју I (БАН, Софија 1954, на бугарском) 90—91; F. Kanitz, Das Königreich Serbien und das Serbenvolk, II (Leipzig, 1909) 167; К. Јиречек, Војна цеста од Београда за Цариград и Балкански кланци (Зборник Константина Јиречека I, ПИСАН, СССХVI, Београд, 1959) 88; М. и Д. Гарашанин, Археолошка налазишта, с. 175.
7. М. и Д. Гарашанин, н. д., с. 175; Латински извори за Бугарску историју I, Извори за Бугарску историју II (БАН, Софија, 1958, на бугарском) 364; Уп. К. Јиречек, Историја Срба I, с. 24 и Исти, Војна цеста, с. 89.
8. К. Јиречек, Историја Срба I, с. 24.
9. Г. Кацаров и Д. Дечев, Извори за стару историју и географију Тракије и Македоније (Софија, 1915, на бугарском) 158, 160.
10. К. Јиречек, Војна цеста, с. 83; Уп. Исти, Историја Срба I, с. 19.

11. Латински извори за Бугарску историју I, с. 81, 134, 319—320; К. Жиречек, Војна цеста, с. 88.
12. Латински извори I, с. 364.
13. Војна цеста, с. 89.
14. Латински извори I, с. 144; Војна цеста, с. 89.
15. Археолошка налазишта у Србији, с. 171—173, 138—39; А. Оршић Славетић, Белешке са путовања (Старинар 1935—1936) 170, 172; М. А. Марковић, Топлица у прошлости (Ниш, 1933) 19; Н. Вулић, Археолошки споменици наше земље (Споменик СА, LXXVII, Београд, 1934) 48—49; Р. О. Братанић, Археолошка истраживања у Брзом Броду (Старинар, XIII, Београд, 1938) 199.
16. Уп. К. Жиречек, Историја Срба I, с. 22—3; Исти, Војна цеста, 83.
17. Уп. Ђ. Стаменковић, Ниш, стари трговачки центар (Десет година рада трговачког предузећа „Стокекс”, Ниш, 1959) 14, 17; С. Анастасијевић, Знаменитости Ниша (Ниш, 1957) 10.
18. Уп. Археолошка налазишта, с. 172.
19. Војна цеста, с. 77.
20. М. А. Марковић, Војвођани у Добричу (Зборник Матице српске, Сер. друш. наука, књ. 8, Нови Сад) 68.
21. Византиски извори за историју народа Југославије, I, с. 11.
22. Исто, с. 11, 13; Уп. К. Жиречек, Војна цеста, с. 114 и Грчки извори за Бугарску историју I, с. 104—105.
23. Уп. Грчки извори за Бугарску историју III, Извори за Бугарску историју VI (БАН, Софија, 1960, на бугарском) 231.
24. Војна цеста, с. 114.
25. Византиски извори, с. 57—8, 62—63.
26. Војна цеста, с. 115.
27. Уп. Византиски извори, с. 44—5.
28. Рјечник хрватскога или српскога језика, VIII (ЈАЗУ, Загреб, 1917—1922) 190.
29. Византиски извори I, с. 196, 311.
30. Уп. К. Жиречек, Војна цеста, с. 121.
31. В. Марковић, Православно монаштво и манастири у средње-вековној Србији (Сремски Карловци, 1920) 47.
32. К. Жиречек, Војна цеста, с. 126—27.
33. Ст. Новаковић, Охридска архиепископија у почетку XI века — Хрисувуље цара Василија II од 1019 и 1020 год. (Глас СА, LXXVI, Београд, 1908) 33, 35; Уп. К. Жиречек, Војна цеста, с. 126 и М. Костић, Коритница, Антропогеографска испитивања (Срп. етнoграф. зборник, LXVII, САН, Београд, 1954) 210.
34. М. Костић, План Ниша (Београд, 1963) 3; Уп. Ст. Новаковић, Охридска архиепископија, с. 36.
35. В. Марковић, Православно монаштво, с. 49; Уп. М. Ђ. Милићевић, Краљ Србија (Београд, 1884) 19, 25; Ђ. Бошковић, Црква у Матејевцу (Старинар, VI, 1931, Београд, 1931) 186.
36. И. Сњегаров, Историја Охридске архиепископије, I (Софија, 1924, на бугарском) 76—77.
37. Рад, XLII (ЈАЗУ, Загреб, 1878) 77; Војна цеста, с. 133; Уп. М. Костић, Ниш — историја (Енциклопедија Југославије, књ. 6, Загреб, 1965) 296 и В. Марковић, н. д., с. 48.
38. К. Жиречек, Војна цеста, с. 133—34.
39. Б. Недков, Бугарска и суседне земље у XII веку према „Географији” Идризија (Софија, 1960, на бугарском) 71.
40. Војна цеста, с. 133.
41. В. Марковић, Православно монаштво, с. 47.
42. Г. Острогорски, Историја Византије (Београд, 1959) 374.
43. Вл. Ђоровић, Житије Симеона Немање од Стевана Првовенчаног (ПИСКА, СХХV, Београд, 1938) 31, 11; Уп. М. Башић, Старе српске биографије, I (СКЗ, к. XXVII, бр. 180, Београд, 1924) 41.

44. В Ђоровић, н. н., с. 31; М. Башић, н. н., с. 41.
45. Архиепископ Данило, Животи краљева и архиепископа српских (превод Л. Мирковића, СКЗ, к. XXXVIII, бр. 257, Београд, 1935) 136.
46. В Ђоровић, н. н., с. 31; М. Башић, н. н., с. 41; Ј. Стојановић, Стари српски записи и натписи, I, (СА, Београд, 1905, запис 7 (око 1220)).
47. А. Ивић, Грађа за српску историјску географију (Гласник Географског друштва, св. 7 и 8, Београд, 1922) 200.
48. Уп. М. Костић, Јелашница (Енциклопедија Југославије, књ. 4, Загреб, 1960) 481.
49. М. Ђ. Милићевић, Краљ Србија, с. 25, 28.
50. А. Оршић Славетић, Белешке са путовања, с. 173.
51. С. М. Ђирковић, Метох (Метохија) (Енциклопедија Југославије, 6), 92.
52. Православни календар св. цар Константин за 1942. годину (Ниш, 1942) 53.
53. Уп. П. В. Гагулић, Мали нишки саборни храм са летописом (Прокупље, 1961) 3, 40.
54. Ст. Новаковић, Законик цара Душана (Београд, 1888) 169; Уп. Н. Радојчић, Законик цара Стефана Душана 1349 и 1354 (САН, Београд, 1960) 49.
55. М. А. Марковић, Натпис из града Копријана (Старинар, XII, 1937, Београд, 1937) 99; Уп. И. Руварац, Прилози к објашњењу извора српске историје (Гласник СУД, XLIX, Београд, 1881) 11, Ст. Новаковић, Ново Брдо и Врањско Поморавље у историји српској XIV и XV века (Годишњица Н. Чупића, књ. 3, Београд, 1879) 322 и К. Жиречек, Кнежевина Бугарска, II (Пловдив, 1889, на бугарском) 512. О средњовековном Копријану детаљно М. Костић: Да ли је Копријан данашњи Курвинград?, Прилог историјско-географском познавању јужног Поморавља (Београд 1967., с. 1—9; и, без прилога. Лесковачки зборник, књ. VII, Лесковац 1967., с. 154—156).
56. М. Костић, Коритница, с. 252.
57. К. Н. Костић, Стара српска трговина и индустрија (Београд, 1904) 2, 5.
58. Спец. топограф. карта, лист „Ниш” 1:100.000 (Репродукција Г. И Ј.Н.А., Београд, 1950).
59. Г. Острогорски, Историја Византије, с. 506.
60. Ст. Новаковић, Ново Брдо и Врањско Поморавље, стр. 315—16, 323.
61. Исто, с. 327, 329; Ст. Новаковић, Балканска питања и мање историско-политичке белешке о Балканском Полуострву 1886—1905 (Београд, 1906) 194—195.
62. В. Марковић, Православно монаштво, с. 142.
63. Уп. Годишњица Н. Чупића, с. 329.
64. Бертрандон де ла Брокијер, Путовање преко мора (превод М. Рајчића, Београд, 1950) 127.
65. Исто, с. 127.
66. Г. Елезовић, Турски споменици, књ. I, св. 1 (1348—1520), (Зборник за источњачку историску и книжевну грађу, Сер. I, књ. 1, СА, Београд, 1940), 1134, 1138.
67. Уп. Годишњица Н. Чупића, с. 344.
68. М. А. Марковић, Војвођани у Добричу, с. 68.
69. Ј. Радонић, Дубровачка акта и повеле, књ. I, св. 2 (Зборник за историју, језик и книжевност српског народа, треће одељ., књ. III, СА, Београд, 1934) 505.
70. Историјски часопис, књ. XIV—XV (1963—1965), (Београд, 1965), таб. 1 уз с. 562.
71. Т. Дефтер № 27, В. В. Истамбул (превод О. Зиројевић, сараднице Историјског института у Београду; назначени бројеви у заградама иза сваког насеља су нумерација фотокопија у Оријенталном институту у Сарајеву).

72. Животи краљева и архиепископа српских, с. 136.
73. Р. Самарџић, Београд и Србија у списима француских савременика XVI—XVII век (Београд, 1961)114; Рад, књ. С (Загреб, 1890)135; Рад, књ. LXXI (Загреб, 1884)28.
74. К. Јиречек, Стара путовања по Бугарској од 15—18 столећа (Периодическо списание, књ. IV, Софија, 1883, на бугарском)98.
75. Исто (Периодическо списание, књ. VI, 1883)8; Рад, књ. CXXIX (Загреб, 1896)22.
76. Уп. Д. М. Јовановић, Неки топографски подаци о старом Нишу (Старинар, књ. V—VI, 1954—1955, Београд, 1956)365, 372.
77. Рад, књ. CXXIV, 1895, 67.
78. Исто, с. 67; Периодическо списание, IV, с. 69; М. З. Влајинац, Из путописа Ханса Дершвама 1553—55 г. („Братство”, књ. XXI, Београд, 1927)65.
79. Рад, CXXIX, 61; Рад, CXXIV, 67.
80. „Братство”, XXI, 96.
81. Рад, LXXI, 28.
82. Периодическо списание, IV, 69.
83. М. Костић, Привредне прилике Ниша и околине у старије турско доба (Привредни гласник, књ. VII, бр. 3, Ниш, 1960)28.
84. Ј. Тадић, Дубровчани по Јужној Србији у XVI столећу (Гласник скопског научног друштва, књ. VII—VIII, одељ. друш. наука 3—4, Скопље, 1930)197; Уп. К. Н. Костић, Грађа за историју српске трговине и индустрије (Споменик СКА, LXVI, Земун, 1926)143.
85. В. Винавер, Крај дубровачке трговине на Балкану (Историски гласник за 1956, св. I, Београд, 1956)24.
86. Привредни гласник, VII 3, с. 29.
87. С. Димитријевић, Дубровачка трговина у Лесковцу и околини и улога дубровачке колоније у Прокупљу („Наше стварање”, Год. III, бр. 2—3, Лесковац, 1955)39.
88. „Братство”, XXI, 94—5; Уп. Привредни гласник VII/3, 28—9.
89. „Братство”, XXI, 64.
90. Б. Храбак, Пирот и Дубочица у дубровачким документима од краја XV до почетка XVII века (Историски гласник, св. 1—2 за 1951, Београд, 1951)117.
91. „Братство”, XXI, 65, 96.
92. Привредни гласник VII 3, 29.
93. Исто, с. 29; Уп. Рад, CXXIV, 67.
94. Г. Елезовић и Г. Шкриванић, Како су Турци после више опсада заузели Београд (Зборник за источњачку историјску и книжевну грађу. Сер. I, књ. II, САН, Београд, 1956)42.
95. G. Elezović, Iz sarigradskih turskih arhiva Mühimme defteri (Зборник за источњачку историјску и книжевну грађу, књ. II, Историски институт, књ. 1, Београд, 1950) 369, 390.
96. М. Костић, Нишка Бања (Антропогеографска проучавања). (Зборник радова Географског института ПМФ, књ. V, Београд, 1958) 115.
97. Ј. Цвијић, Преглед географске литературе о Балканском Полуострву, св. II за 1894 (Београд, 1895) 11.
98. Рад, CXXIV, 67, 75, 84, 87.
99. Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, књ. IV (Ср. Карловци, 1923, СА) 90. запис 6464.
100. Р. Самарџић, н. н., с. 171, 212—213; Ст. Новаковић, Путничке белешке о Балканском Полуострву XVII и XVIII века (Годишњица Н. Чупића, књ. XVII, Београд, 1897) 85; К. Draganović, Izvešće apostolskog vizitatora Petra Masarehija o prilikama katol. naroda u Bugarskoj, Srbiji, Srijemu, Slavoniji i Bosni g. 1963 i 1964 (Старине, књ. XXXIX, ЈАЗУ, Загреб, 1938) 20; Ј. Н. Томић, Писма Јована Кјаромани с пута преко Балканског Полуострва 1659 год. (Споменик XLVII, СА, Београд, 1909) 105; Хр. Кесјак, Стара путовања кроз Бугарску (Гроф Волганг Етингенски), (Периодическо списание, књ. LVIII, Софија 1899, на бугарском) 640.

101. Споменик XLVII, 105; Ив. Д. Шишманов, Стара путовања кроз Бугарску (Сб. Н. У., књ. IV, Софија, 1891, на бугарском) 453; Хр. Кесјак, н. н., с. 640; Рад, књ. CXVI (Загреб, 1893) 98.
102. Евлија Челебија, Путопис (одломци о југословенским земљама), књ. I (Сарајево, 1957) 71; С. Димитријевић, Дубровачки каравани у Јужној Србији у XVII веку (ПИСАН, књ. CCCIV, Историски институт, књ. 10, Београд, 1958) 116.
103. Рад, књ. CXVI, с. 98; Евлија Челебија, Путопис, I, с. 72; Р. Самарџић, н. н., с. 197.
- 103а. Р. Самарџић, н. н., с. 197; Евлија Челебија, Путопис, I, с. 71; Ив. Д. Шишманов, Стара путовања, с. 453.
104. Евлија Челебија, Путопис, I, с. 72—3; С. Димитријевић, Дубровачки каравани, с. 116; Р. Самарџић, н. н., с. 197.
105. Ст. Новаковић, Хаџи-Калфа или Ђатиб-Челебија турски географ XVII века о Балканском Полуострву (Споменик, XVIII, SA, Београд 1892) срубац 32.
106. Споменик, XLVII, 105; Ив. Д. Шишманов, Стара путовања, с. 453.
107. Р. Самарџић, н. н., с. 171; Евлија Челебија, Путопис, I, с. 71.
108. Хр. Кесјак, Стара путовања, с. 640.
109. Р. Самарџић, н. н., с. 172.
110. Исто, с. 197; Уп. М. Марковић, Један француски путописац у нашој земљи 1658 (Гласник историског друштва у Новом Саду, књ. VII, св. I—3, Нови Сад) 318; Хр. Кесјак, Стара путовања, с. 640; Уп. Привредни гласник VII/3, с. 30.
111. С. Димитријевић, Дубровачка трговина у Лесковцу и околини, с. 53, 65.
112. Евлија Челебија, Путопис, I, с. 73.
113. Дубровачка трговина у Лесковцу и околини, с. 57.
114. К. Н. Костић, Грађа за историју српске трговине и индустрије, с. 143; Уп. Годишњица Н. Чупића, XVII, с. 98.
115. Евлија Челебија, Путопис, I, с. 71; Р. Самарџић, н. н., с. 171.
116. М. Костић, Нишка Бања, с. 115.
117. И. Божић, Француски дневник о походу Мустафе II 1696 године, (Мешовита грађа (miscellanea), Грађа, књ. XII, Историски институт, књ. 9, САН, Београд, 1956) 180.
118. Годишњица Н. Чупића XVII, 85; Уп. Р. Славејков, Једно старо путовање кроз Бугарску (Периодическо списание, књ. LX, Софија, 1899, на бугарском) 945.
119. Ив. Д. Шишманов, Стара путовања кроз Бугарску, с. 466.
120. Одломци из историје Београда (Годишњица Н. Чупића, књ. VI, Београд, 1884) 148—49.
121. Р. Ј. Веселиновић, Војводина, Србија и Македонија под турском влашћу у другој половини XVII века (Посебна издања Матице српске, Нови Сад, 1960) 111.
122. Годишњица Н. Чупића, VI, 167—68.
123. М. Дринов, Бугарски летопис с краја XVII века (Периодическо списание, књ. III, Софија, 1882) 6.
124. Т. Р. Ђорђевић, Становништво у Србији после Велике Сеобе 1690 године (Годишњица Н. Чупића, књ. XXXVI, Београд, 1927) 3—4.
125. Р. Ј. Веселиновић, н. д., с. 129; Уп. М. П. Шапчанин, Летопис Раванички (Гласник СУД, књ. III, Београд, 1866) 7.
126. И. Божић, н. н., с. 180, 182—183.
127. С. Димитријевић, Дубровачка трговина у Лесковцу и околини, с. 76.
128. С. Димитријевић, Дубровачки каравани у Јужној Србији, с. 182.

129. К. С. Протић, Путовање кроз Србију 1719 и 1720, (Отаџбина, књ. XXII, Београд, 1889) 58.
130. Годишњица Н. Чупића, књ. VIII (Београд, 1886) 272.
131. Исто, с. 270—71.
132. Отаџбина, књ. XXII, с. 60.
133. Мита Костић, Устанак Срба и Арбанаса у Старој Србији против Турака 1737—1739 и сеоба у Угарску (Гласник скопског научног друштва, књ. VII—VIII, одељ. друш. наука 3—4, Скопље, 1930) 215.
134. Годишњица Н. Чупића, VIII, 308; Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, књ. II (СА, Београд, 1903) 118, запис 2748 и с. 117, запис 2739.
135. Годишњица Н. Чупића, VIII, 308.
136. В. Винавер, Крај дубровачке трговине на Балкану, с. 27.
137. Ст. Новаковић, Прилог к српској историји око 1790 уз пошљедњи Аустријски рат с Турцима (Гласник СУД, књ. III, Београд, 1886) 66—7.
138. (И) Радонић, Непознати српски путописац у свету земљу из прве половине XVIII вијека (Изворник, књ. XVII, Сарајево, 1903) 328.
139. Д. Пантелић, Ухођење Србије пред Кочину Крајину (Глас, књ. CLIII, СА, Београд, 1933) 26.
140. Ив. Д. Шишманов, Стара путовања, с. 475.
141. Д. М. Јовановић, Неки топографски подаци о старом Нишу, с. 366; Уп. Отаџбина, XXII, 57.
142. Годишњица Н. Чупића, XVII, 153.
143. Отаџбина XXII, 57; Годишњица Н. Чупића XVII, 153; Уп. Д. Пантелић, Ухођење Србије пред Кочину крајину, с. 26, ту и детаљан опис трговтелић, Ухођење Србије пред Кочину крајину, с. 26, ту и детаљан опис тврђаве и вароши Ниш из 1783. г.
144. М. Костић, План Ниша, с. 3; Уп. Отаџбина XXII, 58; Ив. Д. Шишманов, Стара путовања, с. 475; Годишњица Н. Чупића VIII, 271.
145. Годишњица VIII, 271.
146. Глас CLIII, 26, 28.
147. М. Костић, Алексиначка котлина (рукопис).
148. Стари српски записи и натписи, књ. II, с. 96 запис 2625.
149. Отаџбина XXII, 63.
150. Исто, с. 63—64; Годишњица Н. Чупића XVII, 154.
151. Глас CLIII, 28, 35.
152. Д. Пантелић, Војно-географски описи Србије пред Кочину Крајину од 1783 и 1784 год. (Споменик, LXXXII, СА, Београд, 1936) 36.
153. Стари српски записи и натписи, књ. II, с. 96 запис 2625.
154. Глас, CLIII, 26.
155. Изворник, књ. XVII, с. 328; Годишњица Н. Чупића, књ. XLV, с. 75; Уп. Глас CLIII, 26; Годишњица Н. Чупића, VIII, 272.
156. Глас, CLIII, 26.
157. Историски гласник 1956'1, 23, 56.
158. С. Димитријевић, Дубровачка трговина у Лесковцу и околини, с. 80—1.
159. Исто, с. 81.
160. Исто, с. 80—1.
161. Уп. Дубровачка трговина у Лесковцу и околини, с. 79 и Глас, CLIII, 26.
162. С. Димитријевић, Дубровачки каравани, с. 182.
163. Мих. Т. Палигорић, Економско-културна историја Ниша, I, (Ниш 1937) 11.
164. Исто, с. 8; Т. Видојковић, Ниш и околина (Опис пута III конгреса словенских географа и етнографа у кр. Југославији 1930, I, Београд, 1930) 83.
165. Т. Видојковић, н. н., с. 83.
166. В. Винавер, Крај дубровачке трговине на Балкану, с. 34.

167. Глас, СЛШ, 26; М. Костић, Привредне прилике Ниша и околнине у млађе турско доба (Привредни гласник, Год. VII, бр. 4, Ниш, 1960) 32.
168. Уп. Ст. Новаковић, Прилози к историји српске књижевности VI (Јеротија Рачанина пут у Јерусалим 1704 год.), (Гласник СУД, књ. XXXI, Београд, 1871) 297.
169. Привредни гласник, VII/4, с. 32; уп. Годишњица Н. Чупића, VIII, 272, Источник, XVII, 328.
170. Привредни гласник, VII/4, с. 32.
171. В. Поповић, Леди Мери Вуртли Монтегју и њена књига писма из Турске (Годишњица Николе Чупића, књ. XLV, Београд, 1936) 75.
172. Исто, с. 75.
173. Уп. Отаџбина, XXII, 72.
174. М. Костић, Физичко-географске и привредно-географске одлике слива Јелашничке реке (Зборник радова Географског завода ПМФ, св. I, Београд, 1954) 119.
175. Ст. Новаковић, Турско царство пред српски устанак 1780—1804 (СКЗ, књ. 94, Београд, 1906) 328, 355—56; Д. Пантелић, Београдски пашалук пред први српски устанак (1794—1804). (ПИСАН, књ. CXLVI, Београд, 1949), 205—206, 208—209, 214, 223, 344; Св. С. Петровић, Понишавље и суседни крајеви за време Првог српског устанка („Наше стварање”, Год. III, св. 2—3, Лесковац, 1955) 84.
176. Понишавље и суседни крајеви за време Првог српског устанка, с. 95.
177. Т. Р. Ђорђевић, Архивска грађа за насеља у Србији у време прве владе кнеза Милоша (1815—1839), (Насеља и порекло становништва, књ. 22, СА, Београд—Земун, 1922) 442.
178. Вл. Стојанчевић, Кнез Милош и заштита српске границе за време епидемије куге у Турској 1836—1838 године (Историски Гласник, св. 1—4, 1952, Београд, 1952) 61.
179. Државна архива Србије, ПО.К. 99, р.б. 104 (Акт кнеза Милоша № 2976 од 28. VII 1837).
180. Вл. Стојанчевић, Кнез Милош и Источна Србија 1833—1836 (ПИСАН, књ. CCXCVII, Београд, 1957) 175—76.
181. Исто, с. 173.
182. В. М. Николић, Народни покрети противу Турака у срезу нишком — Милојева и Срнијакова буна (Преглед цркве епархије нишке, Год. XIII Бр. 3, Ниш, 1932) 47—50; Уп. Ж. Живановић, Мемоари Стефана — Стевче Михайловића у два дела од 1813 до 1842 и од 1858 до 1867, (Зборник за историју, језик и књижевност српскога народа, Одељ., књ. XVIII, СА, Београд, 1928) 99.
183. Вл. Стојанчевић, Кнез Милош и источна Србија, стр. 186.
184. М. Т. Палигорић, и. д., с. 8; Уп. К. Н. Костић, Трговачки Центри и Друштва по српској земљи у средњем и новом веку (Београд, 1899) 425 и Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, књ. V (Ср. Карловци, 1925) 331 запис 9312.
185. Ст. Романски, Аустријски документи о Нишком устанку од 1841 год. (Сб. Н.У., књ. XXVI — Нов ред VIII 1910—1911, 1, Софија, 1912, на бугарском) 14.
186. Вл. М. Николић, Народни покрети противу Турака у срезу нишком — Друга буна Милојева са Николом Срнијаком 1841 г. (Преглед цркве епархије нишке, Год. XIII, Ниш, 1932) 74—7, 117—18, 121.
187. Ст. Романски, и. н., с. 45; Уп. Србске народне новине, г. IV, бр. 39, с. 149—151 од 17 маја 1841.
188. Србске народне новине г. IV, бр. 34, с. 134—135 од 1 маја 1841.
189. Србске народне новине, г. IV, бр. 40, с. 157—159; бр. 41, с. 162—163 од 21 и 24 маја 1841. год.
190. Исто, г. IV, бр. 34, с. 134—135 од 1 маја 1841. Оригинални извор у овим случајевима цитиран из извода С. Челенгирова (Поморавље по српским сведочанствима, Скопље, 1942, на бугарском) 198, 204, и 187.
191. П. Дорев, Документи из турских државних архива, I. (1564—1872), (Документи за бугарску историју III, БАН, Софија, 1940 на бугарском) 274.

192. Историја Бугарске, Т. I (БАН, Софија, 1954, на бугарском) 371.
193. Вл. М. Николић, Записи из црквених књига у срезу нишком (с. 9 запис 15, у рукопису Историјског архива Ниша).
194. Т. Видојковић, Ниш и околина, с. 82, 86.
195. Вл. Стојанчевић, Кнез Милош и Источна Србија, с. 174.
196. А. Ј. Петровић, Турске поште у југословенским земљама пре 1912 године („Филателиста”, Год. ХП, бр. 1—2, Београд, 1960) 7.
197. J. G. v. Hahn, Reise von Belgrad nach Salonik (Wien, 1868) 34.
198. М. Ђ. Милићевић, Краљ Србија, с. 92.
199. Т. Видојковић, н. н., с. 86.
200. А. Ивић, По Србији кнеза Милоша (Споменик, LXXIV, Београд, 1933) 99; Т. Видојковић, н. н., с. 86.
201. F. Kanitz, Das Königreich Serbien und das Serbenvolk, Вр. II (Leipzig, 1909) 150—51; J. G. Hahn, н. н., с. 34; Т. Видојковић, н. н., с. 83.
202. F. Kanitz, и. н., с. 151.
203. Ж. Живановић, Ниш и нишке знаменитости (Београд, 1883) 75.
204. Т. Видојковић, н. н., с. 82; F. Kanitz, и. н., с. 151; Уп. М. Ђ. Милићевић, Кр. Србија, с. 103.
205. F. Kanitz, и. н., с. 152—53.
206. Т. Видојковић, н. н., с. 82—83; М. Палигорић, н. н., с. 8; F. Kanitz, и. н., с. 151; Уп. М. Ђ. Милићевић, и. н., с. 104; Ст. Новаковић, С Мораве на Вардар (Београд, 1894) 11.
207. Ali Naudar Midhat, Мидхат паша — Nayati siyasiyesi, hidematli, menfa hajati nasimi, Истанбул 1325 (Мидхат паша — његов политички живот, службовање и живот у прогонству; према покојниковим белешкама из затвора саставио Али Хајдар Мадхат — његов син) 13—20; F. Kanitz, и. н., с. 151; Уп. Т. Видојковић, н. н., с. 83 и М. Палигорић, и. н., с. 19.
208. F. Kanitz, и. н., с. 150.
209. Т. Видојковић, н. н., с. 83.
210. Вид. М. Костић, План Ниша (у прилогу).
211. Мидхат паша, на цит. месту.
212. J. G. Hahn, Reise, с. 34.
213. С. Трајановић, Недашња привреда и путови у српских земљама поглавито на Копаноку (Београд 1902) 12.
214. Д. Вуловић, Нахија пожешка 1815—1839 (ДА НР Србије, Београд 1953) 386.
215. J. G. Hahn, Reise, с. 34.
216. Т. Видојковић, н. н., с. 83.
217. Reise von Belgrad nach Salonik, с. 34.
218. М. Палигорић, и. н., с. 10—11.
219. Ж. Живановић, Мемоари Стефана Стевче Михајловића, с. 54.
220. F. Kanitz, и. н., с. 151; М. Ђ. Милићевић, Краљ Србија, с. 107.
221. F. Kanitz, с. 151; Т. Видојковић, н. н., 84.
222. М. Ђ. Милићевић, и. н., с. 95.
223. Н. Вучо, Распадање еснафа у Србији, књ. I (ПИСАН, књ. ССХХП, Историски институт, књ. 5, Београд, 1954) 226.
224. С. Трајановић, Наше кириције (Срп. етнограф. зборник, књ. XIII, СА, Београд, 1909) 32.
225. Исто, с. 42, 89, 31.
226. К. Поповић, Пут лицејских питомаца (Београд, 1867) 148.
227. Вл. Стојанчевић, Кнез Милош и Источна Србија, с. 121.
228. К. Поповић, н. н., с. 141.
229. М. Т. Палигорић, и. н., с. 910.
230. Исто, с. 10; Т. Видојковић, н. н., с. 84.
231. Т. Видојковић, Ниш и околина, с. 84.
232. F. Kanitz, и. н., с. 151; Т. Видојковић, н. н., с. 84; М. Ђ. Милићевић, Краљ Србија, с. 107.
233. С. Трајановић, Недашња привреда и путови, с. 43.
234. Мемоари Стефана Стевче Михајловића, с. 98.

235. С. Тројановић, Наше кириције, с. 93.
 236. М. Т. Палигорић, н. д., с. 10.
 237. Т. Видојковић, н. н., с. 85; Уп. Исти, Ниш и околина (Географско-историски преглед). (Гласник југословенског професорског друштва, књ. XV), 11—12.
 238. К. Н. Костић, Старији српски записи и натписи из Пирота и Темачког Манастира (Извештај срп.—краљ. гимназије у Пироту за школску 1904—1905. годину, Пирот, 1905) 6.
 239. Ст. Романски, н. н., с. 26—28.
 240. Турски извори за Бугарску историју I (Извори за Бугарску историју IV, БАН, Софија, 1959, на бугарском) 14, 49, 46.
 241. П. Дорев, Документи из турских државних архива I, с. 406.
 242. Мидхат паша, н. н., 13—20.
 243. Исто, П. Дорев, н. д., с. 400, 419, 425.
 244. J. G. Hahn, Reise, с. 35.
 245. Т. Р. Ђорђевић, Поред Топлице (путописне белешке), („Братство”, књ. VII, Београд 1896) 26.
 246. Државна архива Србије, П. О., К. 90, д. 20.
 247. Мидхат паша, н. н., с. 20; М. Спасић, Подаци о аграрним односима хришћана у ослобођеним крајевима округа топличког и врањског за време турске владавине (Гласник СУД, књ. 71, Београд, 1890) 225.
 248. Уп. М. Спасић, н. н., с. 226.
 248а. Турски извори за Бугарску историју, I, с. 118.
 249. П. Дорев, Документи из турских државних архива, I, с. 269
 250. J. G. Hahn, Reise, с. 33—34, 37,
 251. Привредни гласник, VII 4, с. 33.
 252. П. Дорев, Документи из турских државних архива, II (1863—1909), (Документи за Бугарску историју IV, БАН, Софија, 1942, на бугарском) 5.
 253. Исто, с. 44.
 254. Уп. С. Тројановић, Наше кириције, с. 79.
 255. Исто, с. 50.
 256. Уп. М. Ђ. Милићевић, Краљ. Србија, с. 12.
 257. Уп. М. Спасић, Подаци о аграрним односима хришћана, с. 255.
 258. Уп. К. Поповић, Пут лицејских питомца, с. 141.
 259. Н. П. Шкерковић, Записници министарског савета Србије 1862—1898, Београд, 1952) 337.
 260. М. Ђ. Милићевић, н. д., с. 101—02.
 261. Исто, с. 102.
 262. Ср. Л. Поповић, Путсвање по Новој Србији (1878 и 1880), (СКЗ, к. XLV, књ. 310—311, Београд, 1950) 269, 273.
 263. Ниш и нишке знаменитости, с. 15.
 264. Serbien, II, 154.
 265. Ст. Новаковић, С Мораве на Вардар, с. 3, 71.
 266. М. Митровић, Градови и насеља у Србији (Београд, 1953) 177.
 267. С Мораве на Вардар, с. 11—12.
 268. Краљ. Србија, с. 107.
 269. Ж. Живановић, Ниш и нишке знаменитости, с. 29, 32; Уп. М. Ђ. Милићевић, Кр. Србија, с. 110.
 270. М. Т. Палигорић, Економско-културна историја Ниша, I, с. 20.
 271. Материјали Историјског архива Ниш.
 272. М. Палигорић, н. д., с. 26—7.
 273. Ђ. Стаменковић, н. н., с. 25.
 274. М. Палигорић, н. д., с. 26.
 275. Ђ. Стаменковић, н. н., с. 24.
 276. Н. Вучо, н. д., с. 187.
 277. С. Тројановић, Наше кириције, с. 31—40; Исти, Негдашња привреда и путови, с. 55.
 278. Наше кириције, с. 31.
 279. Ниш — стари трговачки град, с. 24, 23.

280. М. Палигорић, н. н., с. 23.
 281. Н. Вучо, н. д., с. 70—71.
 282. Исто, с. 71.
 283. Економско-културна историја Ниша, I, с. 22.
 284. Распадање еснафа у Србији, I, с. 262.
 285. М. Палигорић, н. д., с. 26.
 286. Исто, с. 32—33.
 287. Ђ. Стаменковић, н. н., с. 24.
 288. Економско-културна историја Ниша, с. 33, 34—36.
 289. Исто, с. 23.
 290. Ђ. Стаменковић, н. н., с. 25.
 291. М. Палигорић, н. д., с. 28—29.
 292. Исто, с. 29—30.
 293. Ниш — стари трговачки град, с. 25; Економско-културна историја Ниша, I, с. 33.
 294. М. Митровић, Градови и насеља у Србији, с. 177, 179.
 295. Ђ. Стаменковић, н. н., с. 25—26.
 296. Исто, с. 29, 24.
 297. Љ. Ракић и други, Фабрика дувана — Ниш 1887—1957 (Београд) 11—12.
 298. Ж. Д. Кундаковић, Седам ипо деценија једне фабрике 1884—1959), (Ниш, 1959) 34.
 299. Б. Хаберле, Радништво бановинских седишта (Загреб, 1937), (сепарат) 11.
 300. Исто, с. 10.
 301. Исто, с. 10—11.
 302. Ђ. Стаменковић, н. н., с. 34—35, 39.
 303. Државна архива Србије, П.О. К. 39, 170.
 304. М. Костић, Физичко-географске и привредно-географске одлике слива Јелашничке реке, с. 119.
 305. Ж. Гајић и М. Костић, Производња малина и јагода у околини Ниша (Привредни Гласник, Год. XII, бр. 11, Ниш, 1965) 35.
 306. М. Костић, Слив Јелашничке реке, с. 119.
 307. Исто, с. 119.
 308. Исто, с. 123.
 309. Уп. Исто, с. 123.
 310. М. Марковић, Војвођани у Добричу, с. 73—75, 80.
 311. Слив Јелашничке реке, с. 119.
 312. Исто, с. 119—120.
 313. Исто, с. 120.
 314. Исто, с. 119—120, 124.
 315. Д. Ж. Мирчетић, Хроника села Малче (Историјски архив Ниша)
 316. Слив Јелашничке реке, с. 124.
 317. Хроника села Малче.
 318. Документа Историјског архива у Нишу.
 319. Записи Димитрија — Мите Цветковића (Историјски архив Ниш).
 320. Каталог I Опште пољопривредне изложбе у Нишу (Ниш, 1940).
 321. Ниш, стари трговачки центар, с. 34.
 322. Ј. Петровић, Десетогодишњица послератног развоја нишке привреде (Нишки привредни гласник, Год. I, бр. 4, Ниш, 1954) 4, 5 и 7.
 323. Исто, с. 7.
 324. Ј. Петровић, Перспективе даљег развоја нишке индустрије (Нишки привредни гласник, Год. II, бр. 8, Ниш, 1955) 7, 13.
 325. Уп. С. Р. Игњатовић, Класификација индустријских предузећа у Нишу (Нишки привредни гласник, Год. II, бр. 4, Ниш, 1955) 32.
 326. М. Митровић, Градови и насеља у Србији, с. 177, 179, 181; В. Рајковић, Урбанизам и изградња у Нишу (Нишки привредни гласник, Год. II, бр. 4, Ниш, 1955) 14.
 327. Подаци С.О. Ниш.

328. Ј. Ђ и р и ћ, Место и значај дневне миграције запосленог особља у Нишу (Привредни гласник, Год. VI, бр. 10, Ниш, 1959) 7, 10.
329. Зборник радова Географског завода ПМФ, св. 1, 108—134; Привредни гласник, Год. XI, бр. 1, Ниш, 25—27; Привредни гласник, Год. XI, бр. 6, Ниш, 26—36; Привредни гласник, Год. XII, бр. 11, Ниш, 33—42; Зборник радова Географског института „Јован Цвијић”, књ. 20, Београд, 103—145.
330. Ј. Ђ и р и ћ, Рађање конурбације и проблеми новог третирања Ниша (Привредни гласник, Год. XIII, бр. 2—3, Ниш 1966) 51—52.
331. Историјски архив Ниш.
332. Ј. Ђ и р и ћ, Рађање конурбације, с. 50.
333. Стање пољопривреде среза Ниш, перспективе и смернице за њено унапређење у 1956 год. (елабораат Завода за привредно планирање НОС-а Ниш, 1956).
334. М. К о с т и ћ, Слив Јелащничке реке, с. 121.

R é s u m é

МИХАЈЛО КОСТИЋ

BASSIN DE NIŠ

— Étude de l'évolution socio-géographique —

Le Bassin de Niš est situé dans la région de Nišava et de Morava du Sud, au point de jonction des séries de bassins interbalkanique et subbalkanique. Depuis les origines de la civilisation humaine cette région jouait un rôle de premier ordre en ce qui concerne les communications, car s'est là que convergent six voies de communication inter-régionales et régionales. Le noeud de communication est dans la ville importante de Niš qui occupe une situation géographique exceptionnelle. Le bassin comprend environ 630 km² avec 72 villages.

Grâce à sa situation géographique favorable, cette région vaste et fertile était peuplée depuis les temps immémoriaux. La colonisation romaine qui fut inaugurée par l'établissement du camp militaire de Naissus ancien entre les années 4 et 6 de la nouvelle ère fut d'une importance décisive pour la cultivation du milieu géographique naturel et pour une production plus intensive. Au cours du Moyen Age cette région fut fréquemment dévastée et la ville de Niš démolie. Lorsque les Turcs eurent occupé le Bassin de Niš, il fut dépeuplé dans une grande mesure et les Turcs entreprirent, en 1427, la colonisation du pays désert par la force des armes. Cependant, la restauration des habitats, avec quelques interruptions plus ou moins longues, la continuité séculaire fut maintenue jusqu'à nos jours. Sous l'occupation turque, la reconstruction des installations humaines fut terminée vers la fin du XVe siècle. Niš comme région soumise à džizja (capitation) comptait en 1487—1488 2.233 maisons. Vers la fin du XVe siècle la plupart des agglomérations actuelles existaient avec 5 à 40 maisons et certaines en

avaient considérablement davantage. Bien que Niš ait subi une certaine décadence au XVe siècle, il se distinguait comme marché de bétail, de vin et de divers autres produits. La population domestique s'occupait aussi de commerce se qui indique une production caractérisée par les rapports de marchandises et monétaires durant la première époque de la domination turque.

Au XVIIe siècle Niš subit un développement intensif, mais il resta, jusqu'aux années soixante-dix une petite ville aux nombreuses ruines. Il était, au XVIIe siècle aussi, comme il fut au XVIe, une place ouverte et il comptait environ 2.000 maisons. Dans les années quatre-vingt, la ville se développa également des deux côtés de la Nišava qui séparait Niš en deux parties réunies par un pont de pierre. Au XVIIe siècle, dans le paysage agraire du Bassin de Niš le trait prédominant étaient les champs du riz et les côtes environnantes étaient plantées de vignobles. L'élevage et l'apiculture étaient également très développés. Jusqu'à la guerre austro-turque de 1687 les marchands de Dubrovnik (Raguse) faisaient le principal commerce. L'exportation ragusaine des matières premières d'origine animale, et particulièrement de la laine, était le stimulant fondamental du développement économique. Avec la perte de ce commerce, l'économie naturelle devint la caractéristique économique essentielle.

Le développement socio-géographique de Niš au XVIIIe siècle et dans le reste de la période récente du féodalisme turc était sous l'influence puissante de l'importance accrue de la fonction géostratégique. Lorsque les Turcs récupérèrent Niš en 1739, la population serbe eut à subir de graves souffrances qui donnèrent de nouveau lieu à une migration historique. C'est seulement à partir des années soixante du XVIIIe siècle que Niš devint fortifié et repeuplé d'une population chrétienne assez considérable. Comme centre de la région, Niš se distinguait par le commerce du bétail, du vin et des céréales. Grâce à l'importance de sa fonction géostratégique, Niš était au XIXe siècle un des principaux lieux de la Turquie d'Europe. Il se rattachait à la Serbie du prince Miloš par différents liens économiques, migratoires et politiques. Le commerce connut un grand essor à partir des années soixante du XIXe siècle, depuis que le gouverneur turc Midhat pacha eut commencé à construire les routes et les ponts dans l'eyalet de Niš. Les principaux articles d'exportation étaient la laine, le vin et divers produits de chanvre. L'artisanat précapitaliste de Niš, fort développé au XVIIIe siècle, atteignit son apogée au XIXe. Cependant, l'arrivée de nombreux réfugiés musulmans des provinces libérées par la Serbie dans les villages du Bassin de Niš, donna lieu au processus de la transformation en masse de ces villages en tchifliks. Dans les conditions difficiles de vie du régime agraire de tchifliks, le Bassin de Niš, fertile en blé et vinifère, était insuffisamment et entièrement mal cultivé, particulièrement autour de la ville et le long des routes où l'oppression et l'insécurité étaient les plus grands.

La libération de Niš de l'occupation turque (le 30 décembre 1877) inaugura la période de la transformation et l'émancipation économiques

puissantes. Par l'établissement de toute une série d'institutions d'importance économique, culturelle et sociale, Niš devint un centre urbain polyfonctionnel de premier ordre en Serbie. Dans la Serbie balkanique il s'est fait la plus importante place d'importation et d'exportation après Beograd. Cependant, quoiqu'il ait développé sa puissante économie, Niš a maintenu, dans la première phase du développement capitaliste, certains traits de la vie économique, propres aux villes patriarcales de Serbie. Une bonne part de sa population était formée par les paysans des environs de la ville qui étaient venus s'établir dans les faubourgs tout en continuant de cultiver la terre. Parmi les activités non-agricoles, divers métiers représentaient la branche la plus développée de l'économie de Niš. Au cours du dernier quart du XIXe siècle furent fondées environ 30 corporations qui réunissaient comme membres plusieurs centaines d'artisans. Vers la fin du dernier siècle apparaissent à Niš les origines de l'industrie qui se développa plus fortement dans la période de la Yougoslavie capitaliste. En 1936 la population de cette ville était formée de 42,46% d'ouvriers industriels, de 32,71% d'ouvriers artisanaux, 6,43% de commis et d'employés commerciaux, 6,9% de domestiques. Pourtant, la plupart des ouvriers de Niš qui vivaient dans les conditions difficiles de l'exploitation capitaliste, étaient sans qualifications (56,17%) et, par conséquent, la production était aussi à un niveau bas.

La transition à l'agriculture capitaliste dans les villages du Bassin de Niš donna lieu à décomposition de la communauté de famille patriarcale (zadruga) et à l'appauvrissement de la campagne. L'agriculture moderne ne fut pratiquée que dans les grandes propriétés appartenant aux riches de la ville. Le paysan—prolétaire, criblé de dettes (surtout à partir de l'année 1930) fut obligé de passer, en migration journalière, plus de 12 heures allant à pied du village à l'usine. L'économie arriérée de Niš et des environs a souffert gravement au cours de la deuxième guerre mondiale. D'après les chiffres des démolitions des habitations et de la destruction de l'économie Niš appartient à la catégorie des villes yougoslaves qui ont subi les plus grandes souffrances au cours de l'occupation fasciste. Seules les pertes infligées à l'industrie se montent à 738 millions d'anciens dinars et la capacité en fut réduite de 45%.

Avec le développement socialiste révolutionnaire, la participation de l'industrie au produit brut était, en 1955 déjà, de plus de 27 milliards d'anciens dinars (82,45%) et au revenu national de 10 milliards (81,22%). La métallurgie qui, en 1955, participait au produit brut de la ville avec 35,80% et au revenu national avec 36,20% a obtenu l'importance fondamentale. On a construit toute une série d'usines en rangeant Niš parmi les villes industrielles les plus importantes de l'Etat. Dans cette ville, dont la population dépasse 100.000 habitants, les petites et les moyennes entreprises participent avec 3/4 et les grandes entreprises avec 1/4 au produit brut de l'économie. Parmi les réalisations les plus importantes de l'urbanisation se distinguent la reconstruction

totale du centre urbain et des principaux artères ainsi que l'édification de nouveaux quartiers modernes de la ville.

Les processus de la déagrarisation et de l'urbanisation qui se sont manifestés plus intensivement dans le Bassin de Niš qu'en nombre des autres régions de la Serbie, ont produit des répercussions aussi sur les occurrences sociologiques et économiques essentielles et produit de profonds effets socio-géographiques.

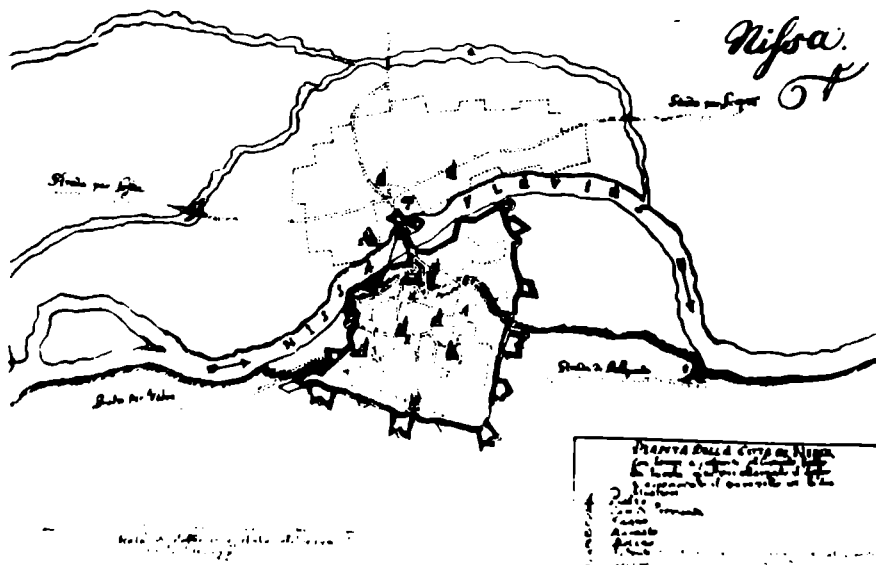
En résumant tous ces nouveaux faits et événements, l'auteur conclut que les problèmes socio-géographiques du Bassin de Niš au degré contemporain du développement sont caractérisés par la spécialisation économique dans la ville et aux environs de celle-ci, et surtout par la spécialisation dans le maraîchage, la production des fraises et des framboises, dans l'industrie vinicole la viticulture d'un côté et, le plus souvent, parallèlement à cela, par la pratique des activités non-agricoles. Dans ce dernier cas, outre le travail dans l'industrie, principale activité non-agricole sont importants les métiers, les travaux de construction ainsi que les professions intellectuelles dans la ville universitaire de Niš. Les processus de la conurbation dans le Bassin de Niš sont une forme spécifique d'adaptation à la culture urbaine dans les conditions de la nouvelle vie et de l'émancipation des paysans. La conurbation est un problème qui reste à être étudié dans le territoire urbain et celui des environs de la ville. La détermination des directives de son façonnement est la tâche actuelle de tous les experts intéressés.

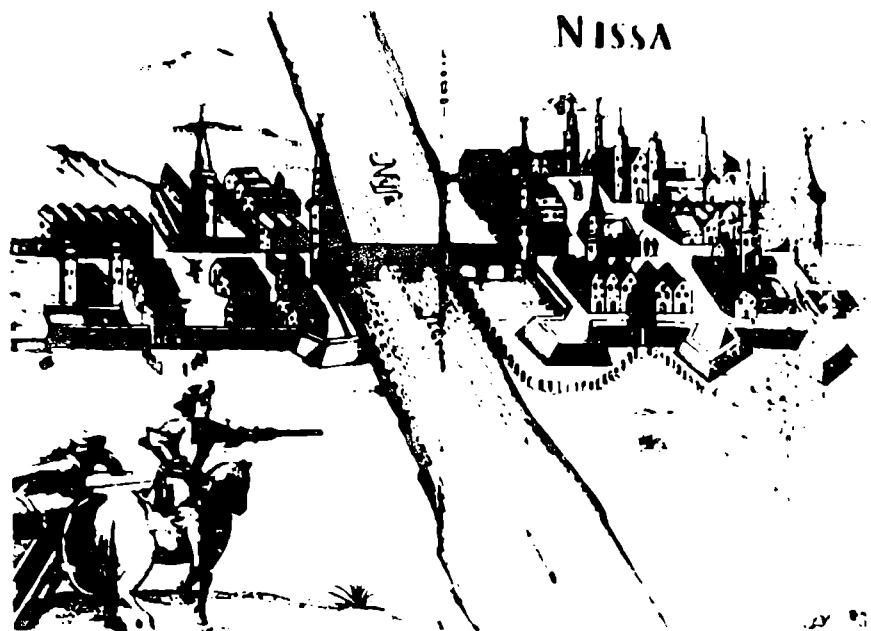

Сл. 1. — Изглед Ниша у другој половини 16. века. (Пресликовано са фотокопије Историјског архива у Нишу).

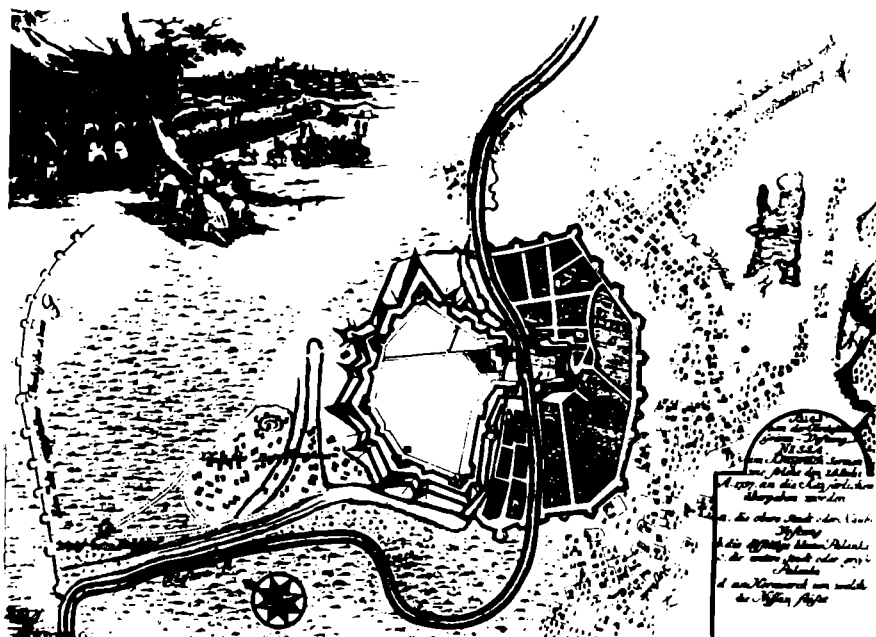

Сл. 2. — План Ниша из друге половине 16. века. На овом настаријем плану приказана је подела вароши на махале.

Сл. 3. — Изглед Ниша у последњој четврти 17. века. Осамдесетих година 17. века Ниш се био приближно подједнако развио на обема странама Нишаве која је варош делила на два дела, спојена каменим мостом. (Оригинал у Бечком ратном архиву).

Сл. 4. — Планиметријска слика Ниша из 1737. године. Предграђа вароши, на оцедитом дну котлине, чинила су пољска села. (Пресликано са карте: *Nomannianis-a Heredibus-a, Norib-a „Theatrum Belli inter Imperat. Carol. VI et Sult. Achmet IV“*).